

नं. १

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक

परशुराम

सन

गोडबोले

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

233

9

नाटक

Thos. ...
TARRÁMCHARITR

A DRAMA IN SEVEN ACTS

TRANSLATED FROM SANSKRIT INTO MARÁTHÍ.

BY

PARSHURÁMPANT GODBOLE

ACCEPTED BY

THE DUXINÁ PRIZE COMMITTEE.

...
BOMBAY:

PRINTED AT L. M. D'SOUZA'S PRESS.

1859.

मूलग्रथांत संस्कृत भाषा आणि बालभाषा अशा दोन प्रकारच्या भाषा आहेत, परंतु ह्या भाषांतरांत एक मराठी भाषा मात्र आहे. कोठे कोठे हवतेतसे मराठी शब्द न सुचल्यामुळे निरुपाय होऊन संस्कृत भाषेतले शब्द घेतले आहेत. तथापि व्यांचा अर्थ समजण्यास व्याख्या पृष्ठाचे खालच्या आंगास टिपा घातल्या आहेत.

हा ग्रंथ बहुतकरून परस्पर संभाषणरूप आहे. ह्यांत आरंभी बोलणाराचे नांव लिहून पुढे व्याचे बोलणे लिहिले आहे. ज्या ठिकाणी दोहोंकडे () अशा खुणा करून जे व्यांच्या मध्ये वाक्य लिहिले आहे त्या ठिकाणी ते वाक्य अर्थ संगतीकरितां कवीचे आहे असे समजावे.

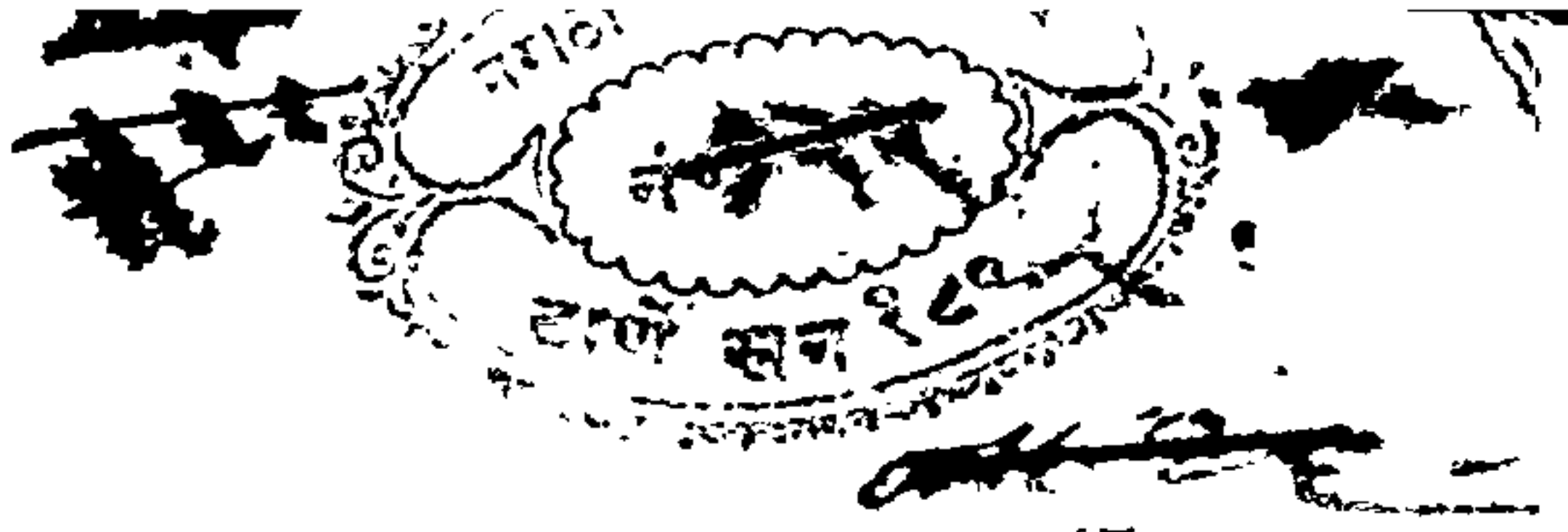
नाटक ग्रंथ जो कोणी वाचावयास घेतो त्याने इतिहास किंवा बखर इत्यादि ग्रंथाप्रमाणे साधे रीतीने एक सारखे वाचू नये. परस्पर भाषणाची लोकरीति मनांत आणून उच्च, नीच कोमल कठोर अशा स्वरभेदाने वाचावे, ह्रणजे वाचणाऱ्यांच्या व ऐकणाऱ्यांच्या मनांत रसाविर्भाव होतो.

ह्या नाटकांत करुणरस आणि शृंगाररस हे प्रधान आहेत. शृंगार आहे तो विप्रलंभ शृंगार, ह्रणजे वियोग काळींचा शृंगार वर्णिला आहे.

हे भाषांतर यथामति केले आहे. ह्या ग्रंथांत चुक्या अर्थाविषयी आणि शब्दाविषयी पुष्कळ असतील, परंतु व्यांजकडे दृष्टि न देतां गुणलेशाकडे दृष्टि देऊन उणे असेल ते पूर्ण करणे आणि ग्रंथास मान देणे हे विद्वानांस भूषण आहे.

ह्याप्रमाणेच दक्षिणाप्रैज कमिटीतील सभासद ह्यांनी हा ग्रंथ मान्य करून ते भूषण मिळविले येणेकरून लोकांस नवीन ग्रंथ करण्याविषयी उत्तेजन दिल्याप्रमाणे होऊन तद्वारा ते लोकोपकाराचे विभागी झाले आहेत.

ना. ना.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक १.

स्थल.

अयोध्येतील राजमंदिर.

पात्रे.

सूत्रधार.	नाटककर्ता.
नट	त्याचा सोबती.
रामचंद्र.	अयोध्याधीश.
सीता	त्याची स्त्री.
कंचुकी.	चोबदार.
अष्टावक्र.	वसिष्ठ शिष्य.
लक्ष्मण.	रामचंद्राचा भाऊ.
द्वारपालिका	अंतःपुरांतील दासी.
दुर्मुख.	बातमीदार.

मंगलाचरण.

पद.

गणरायालौकरयावे ॥ गणरायालौकरयावे ॥ ध्रुवपद ॥

करुनिदयादीनावरसदया ॥ सहजबुद्धिबळ्यावे ॥ गण० ॥ १ ॥

सुरनरकिंनरध्यातीतुजला ॥ विघ्नविनाशाधांवे ॥ गण० ॥ २ ॥

शिवसुतमंगलदायकदेवा ॥ दासांमंगलायावे ॥ गण० ॥ ३ ॥

आणिककांहिनमार्गेआतां ॥ कार्यसिद्धिलान्यावे ॥ गण० ॥ ४ ॥
नारायणसुतविनवितसेकीं ॥ येउनिपददावावे ॥ गण० ॥ ५ ॥

आर्या.

हाप्राचीनकवीला संततमाज्ञाअसोनमस्कार ॥
ज्यांच्याअनुग्रहाने वाणीपावेनमी*सुधासार ॥ १ ॥

(मंगलाचरण झाल्यावर सूत्रधार ह्मणतो.)

होहो, फार विस्तार कशास पाहिजे. आज मी भगवान् श्री महाकालेश्वर ह्याच्या यात्रेच्याठायीं महाजनांस विनंती करितों. अहो, आपण जाणतच आहां कीं, काश्यपगोत्रोत्पन्न, ज्याला श्रीकंठ हेंही नाम शोभते, असा काव्यालंकारनाटकादिसकलकलाभिज्ञ भवभूतिनामा महाकवि आहे.

आर्या.

ब्रह्म्यालातशि†ज्याला ‡वाग्देवीहोउनी§सुवशराहे ॥

हा,॥तत्कविरचितोत्तर रामचरित्र॥प्रयोगकरिताहे ॥ २ ॥

भवभूति कवीनें जें उत्तररामचरित्र ह्या नांवाचें नाटक केलें आहे त्याचा प्रयोग (खेळ) तुहांनां पुढें करितों. तर इकडे तुमचें अवधान असावे.

हा मी **कार्यवशें करून अयोध्यावासी आणि त्या काळचा- असा झालों आहे. (इकडे तिकडे पाहून ह्मणतो.) अहो राक्षस कुलाचा संहार करणारा जो महाराज रामचंद्र ह्याचा हा ††अभिषेकोत्सवाचा समय आहे. ह्या समयीं रात्रंदिवस अखंडानं-

अमृततुल्य. †ज्याभवभूतीला. ‡सरस्वती. §अनुकूल. ॥मी.
॥खेळ. **कांहीं कामाकरितां. ††राज्यभिषेकाचाउत्सव.

दाची वृद्धि असावी. असें असतां राजवाड्यापुढें आज कोठें गडबड दिसत नाहीं हें काय ?

(नठ प्रवेशकरून, आसमंतात्भार्गी अवलोकन करून ह०)
हेसूत्रधारा, तुला समजलें नाहीं काय ? अरे, लंकायुद्धांत ज्यां-
शीं सख्य झालें होतें असे मोठमोठे वानर आणि राक्षस लंकेहून
येतांना बरोबर आणले होते, आणि राज्याभिषेकाच्या समारं-
भाकरितां देशोदेशींचे राजर्षि ब्रह्मर्षि आदिकरून मोठमोठे लो-
क मिळाले होते, त्यांच्या सत्काराकरितां इतके दिवस गडबड
चालली होती. आतां ते सर्व लोक महाराजांनै आपापल्या स्थानास
परत पाठविले. आतां कशाची गडबड असणार ?

सूत्रधार—होय खरी गोष्ट. (स्मरल्यासारखें करून.) हो,
सांप्रतकाळीं आणखी असें झालें आहे.

साकी.

अरुंधतीसहवसिष्ठेउनिरामाच्याज्यांमाता ॥

व्याहीगेल्या तदाश्रमातेसुखवायांजामाता ॥ ३ ॥

नट—सूत्रधारा, मला ठाऊक नाहीं ह्मणून मी विचारतो. जा-
माता ह्मटला हा कोण ?

सूत्र०—तुला नाहींका ठाऊक ? सांगतो ऐक.

आर्या.

शांतानामेपूर्वी दशरथराजासजाहलीकन्या ॥

तेणें अपत्यभावे लोमपदालासमर्पिलीधन्या ॥ ४ ॥

* ऋष्यशृंगाच्या आश्रमास. † जावई ऋष्यशृंग. ‡ लोम-
पादाचेच आपत्यव्हावे ह्मणून. § इतकेली.

साकी.

विभांडकाचासुतजोऋष्यशृंगतयानेकेला ॥

*पाणिग्रहशांतेचातेणेतेजामाताझाला ॥ ५ ॥

आर्या.

सांप्रततेणेद्वादश वार्षिकआरंभिलेंमहासत्र ॥

तेकौतुकदेखाया †श्वशुरगृहालाहिधाडिलेंपत्र ॥ ६ ॥

साकी.

जाणुनिजामाव्यानियायाआग्रहफारचिकेला ॥

गर्भवतीहीसीताटाकुनि§गुरुजन॥तिकडेगेला ॥ ७ ॥

असो, हे आपणास कशास पाहिजे. चला आपण आपल्या जातीच्या चालीप्रमाणे राजद्वारीं जाऊन राजाची स्तुति करूं.

नट—तर मग, राजाची उत्तमप्रकारे स्तुति करण्याचा शुद्ध प्रकार कोणता तो आपणच सांगावा.

सूत्र—मारिषा, ऐकतोस? असे आहे.

आर्या.

॥वाग्द्वयवहारकरावा **अनिद्यतेलानसेकुठे†थारा ॥

स्त्रीच्यापरिवाणीच्या ††साधुर्वीलोक§§दुर्जनचिसारा ॥८॥

नट—अतिदुर्जन असे कां ह्मणाना? वाणीला स्त्रीची उपमा दिली, ह्यावरून माझ्या मनांत आलें.

*विवाह. †यज्ञ. ‡दशरथाच्या घरास. §कौसल्यादि वडील मंडळी. ॥ऋष्यशृंगाच्या आश्रमास. ॥भाषणक्रिया. **स्तुत्यपणास. ††आश्रय किंवा ठिकाण. ††चांगुलपणा-विषयी. §§दोषलावणारा.

आर्या.

जन*सापवादसीते विषयींहेनवलकेवढेंमोटें ॥

रक्षो†गृहवासखरा मानितिजन‡अग्निशुद्धिलाखोटें ॥ ९ ॥

सूत्र०—असें झालें आहे खरें, मला वाटतें जर ही वार्ता राजा रामचंद्राच्या कानावर गेली तर फार वाईट होईल. काय होईल तें होऊ. <

नट—असो, ऋषि आणि देवता सर्वप्रकारें कल्याण करतील. (असें बोलून इकडे तिकडे फिरतो.) कायहो, ह्यासमयीं रामचंद्रमहाराज कोठें आहेत बरें? (ऐकलेंसें करून ह्म०) हां लोक असें ह्मणतात.

ओंव्या.

§कन्याआणि॥जांवाईयांतें ॥ संतोषवावयादोघांतें ॥

जनकराजाअयोध्येतें ॥ आलाहोतासकुटुंब ॥ १० ॥

येथेंचारमासराहोन ॥ परमोत्सवेंघालवूनिदिन ॥

घेऊनरामाचेंअनुमोदन ॥ ॥विदेहनगरांपैंगेला ॥ ११ ॥

यास्तवसीतेचेंमानस ॥ स्वस्थनाहींरात्रंदिवस ॥

**बंधुजनाचावियोगतीस ॥ दुःखप्रदझालाअसे ॥ १२ ॥

असतांरामचंद्र††धर्मासनीं ॥ ‡‡वार्ताऐकिलीहेकानीं ॥

सीतासांत्वनकरावयालागुनी ॥ §§अंतःपुरींप्रवेशला ॥ १३ ॥

*निंदाकरणारा. †रावणाच्याघरीं राहणें. ‡सीता अग्नींत जाऊन शुद्ध झाली ह्या गोष्टीला. §सीता. ॥रामचंद्र. ॥मिथिला पुरास. **मातापितरांचा. ††सिंहासनीं. ‡‡सीता अस्वस्थ आहे अशी. §§सीतेच्या मंदिरांत.

(असें बोलून दोघे निघून जातात.)

ही पुढील कथेची *प्रस्तावना.

(तदनंतर आसनस्थित रामचंद्र आणि सीतायितात.)

राम०—हेदेवी जानकी, सावध हो. असें कायकरतेस ? ते गु. रुजन आपणास सोडून जाण्यास इच्छित नव्हते, परंतु काय करतील. अडचणीमुळे व्यास जाणें प्राप्त झालें. असें आहे पहा.

श्लोक.

कीं अनुष्ठानं निव्यव्व †स्वानंत्र्यालागिंमोडितें ॥

‡संकटा॥आहिताग्नीची ॥प्रव्यवायेंगृहस्थता ॥ १४ ॥

सीता—महाराज, हे मी जाणतें, पण काय करूं. **बंधुजनांचा वियोग दुःख फारदेतो. सर्ववडील माणसें एकदांच निघून गेलीं, यामुळे चित्तास स्वस्थता वाटत नाही.

राम०—खरेंच आहे. संसारांतील जितके पदार्थ तितके वृद्धय-मर्म भेदणारे आहेत. ह्मणूनच जे विचारशील मुनि आहेत ते सर्वसंगपरिव्याग करून अरण्यांत जाऊन स्वस्थ राहतात.

(इतक्यांत कंचुकी येतो.

कंचुकी—हे रामभद्र, (इतकेंच अर्धबोलून शंकित होतो.) अ-हो महाराज.

राम०—(किंचित् हास्य करून.) नांवकशासार्थी फिरविलें?

*सूचना. †अनुष्ठानाची आवश्यकता. ‡स्वतंत्रपणा ठेवीत नाही.

‡संकट देणारी. ॥साग्निकगृहस्थाची. ॥क्रियावैगुण्यानें.

**मातापिता सासूयांची.

तुम्ही वडिलांच्या पदरच्या मनुष्यांनीं रामभद्र ह्मणावे हा-
च सन्मान मला शोभतो. तर परिपाठाप्रमाणेच बोला-
वे. मनांत कांहीं शंका आणू नये.

कंचुकी—ऋष्यशृंगमुनीच्या आश्रमापासून अष्टावक्र आला
आहे.

राम०—मग व्याला इकडे येण्यास इतका उशीर कां? लौकर
येऊंदा.

कंचुकी—आज्ञा महाराज. (बाहेर जाऊन अष्टावक्रास आंत
पाठवितो.)

अष्टावक्र—(आंत येऊन.) तुम्हां उभयतांचे कल्याण असो.

राम०—आर्या, मी वंदन करतां. येथें आसनावर बसावे.

सीता—माझाही प्राणाम तुम्हांस असो. सर्व वडील माणसें खु-
शाल आहेत कीं? आणि शांता वन्सें खुशाल आहेत ना?

राम०—आमचा मेव्हणा भगवान् ऋष्यशृंग याचे यज्ञानुष्ठानं
कर्म निर्विघ्नपणे यथास्थित चालत आहे कीं? आणि मा-
झी भगिनी शांता आका खुशाल आहेना? आणि ती प-
तीच्या आज्ञेत राहून व्याचे मन सुप्रसन्न राखित आहेना?

सीता—तीं आमचे स्मरण करतात काय?

अष्टाव०—(खाली बसतो.) तुमचे स्मरण करतात यांत काय
संशय. हे देवी सीते, भगवान् वसिष्ठगुरु ह्यांनीं तुला असें
सांगितलें आहे. कीं,

श्लोक.

*विश्वंभराप्रसवलीतुजराजकन्ये ॥

‡आहेप्रजापतिसमानपिताहिधन्ये ॥

तूंसूनजाहलिसव्यावर*पार्थिवाची ॥

ज्याचाअसेकुलगुरू†रविमीतसाची ॥ १५ ॥

ह्यापेक्षां अधिक ते तुला काय घावे. आतां आह्मी एवढेंच इच्छितों कीं, तुला ‡वीरपुत्र व्हावा आणि तो आह्मी डोळ्यांनीं पहावा. तर प्रकृतीला जपतजा.

राम०—हा ज्यांनीं आह्मांवर अनुग्रहच केला. कां कीं,

आर्या.

साधारणसाधूंची धांवे§अर्थाकडेसदावाचा ॥

परिह्याआद्यऋषींच्या वाणिकडे॥अर्थधांवतोसाचा ॥ १५॥

अष्टा०—राजा, तुला अरुंधतीनें, तुझ्या आयांनीं, आणि शांता देवीनें निरनिराळें वारंवार सांगितलें आहे, कीं, जानकी गरोदर आहे, जर तिला एखादा डोहळा झाला तर तो लागलाच अवश्य पूर्ण करावा.

राम०—ही जें सांगते ते मी करीतच आहे.

अष्टा०—बाई जानकी, तुझ्या नणंदेचा पति ऋष्यशृंग यानें तुला सांगितलें आहे कीं, वस्से तूं गर्भिणी आहेस, तुझे दिवस भरत आले ह्मणून तुला इकडे आणिलें नाहीं. याचा तूं खेद करूनको; आणि तुला कर्मणूक व्हावी ह्मणूनच रामचंद्रास तेथें ठेविलें आहे. आतां तूं मांडीवर पुत्र घेतला आहे असें मी पाहीन.

राम०—(आनंदयुक्त होऊन आणि किंचित् हास्य करून ह्म०)
मुने, वसिष्ठ गुरूंनीं आणखी कांहीं मला आज्ञा केली आहे काय ?

*श्रेष्ठ राजांची. †सूर्य. ‡पराक्रमी. §होणाऱ्यां गोष्टी-सारखी वाचानिघते. ॥जशीवाचा निघेल तशीगोष्ट घडते.

अष्टा०—होय, ऐकावें. वसिष्ठांनीं आणखी असें सांगितलें आहे.

आर्या.

आह्मी*जामाव्याच्या दीर्घा†सत्रांतगुंतलोंसारे ॥

तूंबालराज्यहिनवें ह्यणुनितुलाएकसांगतोंबारे ॥ १७ ॥

तूंलोक‡रंजनाच्या यत्नींरामाकरूनको§तोटा ॥

व्यापासुनियशामिळवीं इतरधनाहूनिलाभहा॥मोटा ॥ १८ ॥

राम०—हां असेंकाय? तर गुरु वसिष्ठ आज्ञा करतात तसेंच करीन. पहा.

आर्या.

जनरंजनाहुनिमला स्नेहदयासौरव्यहेंअधिकनाहीं ॥

किंबहुनाजानकिही टाकलियामजनसेव्यथाकांहीं ॥ १९ ॥

सीता—ह्या मुळेंच तुझाला रघुकुळांत धुरंधर ह्यणतात.

राम०—कोण आहेरे तिकडे? ह्या अष्टावक्राची नीट स्वस्थता करा.

अष्टाव०—(उठून इकडे तिकडे पाहून ह्यणतो.) अहो!कुमार लक्ष्मण आला. आतां आपण जावें. (असें बोलून निघून जातो.)

लक्ष्मण—(प्रवेश करून) ज्येष्ठ भ्रात्याचा जय असो. हे रामचंद्रा, त्या चितान्यानें आपल्या आज्ञेप्रमाणें ह्या पटावर रामचरित्राचीं चित्रें काढून आणलीं आहेत. हीं आपण पहावीं.

राम०—वत्सा लक्ष्मण! हा चित्रपट त्वां वेळेवर आणिला. खिन्न-

*ऋष्यशृंगाच्या.

†द्वादशवार्षिकयज्ञं समारंभांत.

‡लोकांस बरे वाटण्याच्या. §कमताई आळस. ॥ लोकरंजन.

झालेल्या सीतेच्या अंतःकरणास कसे रंजवावे हे तू चांगले जाणतोस. बरे आण पाहू. हे चरित्र कोठपावेतो काढले आहे ?

लक्ष्मण—अग्नीमध्ये सीतादेवीची शुद्धि झाली एथपर्यंत आहे.

राम०—हर हर काय गोष्ट झाली ही !

आर्या.

हीजातीनें शुद्धा हिजलानलगेत* पावनेंअन्ये ॥

तीर्थालाअग्नीला घावीकोणेंपवित्रताधन्ये ॥ २० ॥

लक्ष्मण—हे देवी, हे यज्ञसंभवे, हे जानकी, कृपाकर. हा तुला यावज्जीव प्रणाम असो.

राम—(खिन्न होऊन ह्मणतो.)

श्लोक.

†कष्टेजनासकुलजेअनुरंजवावे ॥

जेमीदुरुक्तवदलेंतुजतेनसावे ॥

जेनिन्यसुंदरसुगंधिशिरीधरावे ॥

तेंपुष्पकायचतुरेंचरणेंचुरावे ॥ २१ ॥

सीता—असो ते प्राणनाथा, आतां काय व्याचें. तुमचें चरित्र चितान्यानें कसे काय काढले आहे ते पाहू या आपण. (उठून पुढे सरते.)

लक्ष्म०—हा चित्रपट, पहावा.

सीता—(निरखून पाहते.) हे वरल्याआंगीं काढले आहेत हे कोण ? हे जसे काय माझ्या प्राणनाथाची स्तुति करीत उभेराहिले आहेत.

* पवित्र करणारी. † जनाचें अनुरंजन थोरांस कठिण आहे.

लक्ष्मण—हे जानकी, हीं *सरहस्य †जुंभकास्रे होत. प्रथम हीं कृशाश्वमुनीपासून विश्वामित्रऋषीस प्राप्त झालीं, ज्यानें ताटकावधप्रसंगीं आमच्या रामचंद्रास कृपाकरून प्रसाद ह्मणून दिलीं.

राम०—हे जानकी, ह्या दिव्यास्त्रांस वंदन कर. हीं,

ओंव्या.

पूर्वीब्रह्मादिकअतिहर्षे ॥ †ब्रह्महिताच्याउत्कर्षे ॥
तपकरितांलोढलींवर्षे ॥ सहस्रांचींसहस्र ॥ २२ ॥
अनंतकाळतपाच्याअंती ॥ पुराणमुनीपाहतीचिती ॥
हींचदेखिलींअस्त्रमूर्ती ॥ तपोमयस्वतेजे ॥ २३ ॥

सीता—ह्या अस्त्रदेवतांस माझा नमस्कार असो.

राम०—आतां हीं दिव्यास्त्रें सर्वप्रकारें तुझ्या संततीस उपतिष्ठतील.

सीता—हा मजवर अनुग्रहच झाला.

लक्ष्म०—आतां येथून पुढे हा मिथिलानगरीतील वृत्तांत आहे.

सीता—(हर्षपावून.) अहो! नवीन फुललेल्या नीलकमलासारखा ज्याचा श्यामवर्ण आहे, स्निग्ध कोमल आणि §मांसल असा ज्याचा देह आहे, ॥मामाजी विस्मित होऊन ज्याकडे प्रेमानें पाहत आहेत, ज्यानें लीलेंकरून शिवधनुष्य भंगिलें आहे, आणि ॥काकपक्षांनीं ज्याच्या मुखस फारच शोभा आली आहे, असा हा माझा प्राणनाथ येथें लिहिला आहे. असें दिसते!

*मंत्रविधानसहित.

†जुंभकनामक अस्त्रे.

‡ब्रह्मप्राप्तीच्या.

§पुष्ट.

॥दशरथ.

॥शुलपांनीं.

लक्ष्मण—हे आर्ये जानकी, इकडे पहा.

दिंडी.

वसिष्ठादिकपातलेघराव्याही ॥

तयांपूजीतवतात* लवलाहीं ॥

पहागौतमहाशतानंदतोही ॥

जनकरायाचाउपाध्यायपाहीं ॥ २४ ॥

राम०—प्रिये, हे पाहिलेना? हे पहावयाजोगे आहे.

आर्या.

कींजनकरघुकुलांचा कोणासंबंधतोप्रियअसेना ॥

जेथेंदेताघेता कौशिकमुनिज्यांतभेदगवसेना ॥ २५ ॥

सीता—हे तुझी चवघेही भाऊ व्या कार्ळी केशखंडनरूप मंगल-
विधि संपादून विवाहदीक्षा घेऊन बसलां आहां. आ-
णि मीही व्याचकार्ळी व्याचठिकाणीं जाणों आहे असें म-
ला वाटते.

राम०—मलाही असेच वाटते.

श्लोक.

वाटेमला†समयसुंदरितो†असेहा ॥

हस्तेतुझ्यापुरविलीमम‡मानसेहा ॥

शोभितसाचिधृतकंकण§पाणितोकीं ॥

भासेमहोव्सवचिहाधृतमूर्तिलोकीं ॥ २६ ॥

लक्ष्म०—ही तूं जानकी, ही आर्या ॥मांडवी,आणि ही ॥वधूश्रुत-
कीर्ति.

*आदरानें. †पहिला विवाहाचा समय तोचहा. ‡मनांतीलइच्छा.
§हस्ततुझा. ॥भरताची स्त्री. ॥शत्रुघ्नाची स्त्री.

सीता—लक्ष्मण भावोजी, आणि ही चवथी कोणहो?

लक्ष्मण०—(लज्जित होऊन किंचित् हास्यकरून मनांत ह्मणतो.)

काय ही जानकी, *जर्मिलेविषयी मला विचारते. असो, आतां दुसरें कांहीं दाखवितों. (उघडपणें.) हे जानकी, तें कशाला पाहिजे. पुढें पहावयाचें तें पहा. हा भगवान् भार्गव परशुराम पाहिला ?

सीता—(अंगसंकोच करून.) ह्याला पाहून मला भय वाटते.

राम—हे ऋषे तुला नमस्कार असो.

लक्ष्मण—हे जानकी, हाच भार्गवराम आमच्या रामचंद्रानें (इतकें अर्धें बोलतांच.)

राम०—(तिरस्कार करून.) अरे तें असूंदे. अजून पुष्कळ पहावयाचें आहे. पुढें दाखीव.

सीता—(प्रीतीनें बहुमानपूर्वक रामाकडे पाहून ह्म०) प्राणनाथा, ह्या विनयगुणानें तुझी फारच शोभतां !

लक्ष्मण—आतां हे आपण अयोध्येस आलों, पहा.

राम—(डोळ्यांस पाणी आणून.) हाय हाय, ते दिवस वारंवार आठवतात.

साकी.

असतां † तात अह्मी जै नूतन दार ‡ परिग्रहकेले ॥

चिंतिति § मातासतत अह्मीं ॥ ते दिवस आमुचे गेले ॥ २७ ॥

(मनांत.) ही जानकीही त्यावेळेस.

दिंड्या.

कायवर्णू लावण्य जानकीचे ॥

* लक्ष्मणस्त्री. † दशरथराजा. ‡ विवाह. § कौसल्यादिक.

॥ ते आनंदाचे.

कुटिल* कुंतलशोभतीमस्तकींचे ॥
 कळ्याकुंदाच्यातसेदंतजीचे ॥
 मुग्धहंसणेंपाहणेंबाळपणचें ॥ २८ ॥
 लाजवीजीस्वप्रभें† चंद्रिकेतें ॥
 दाखवीजीतेंसहज‡ विभ्रमातें ॥
 अशांपाहोनी§ मधुरअवयवांतें ॥
 मनींमातामानितीकौतुकातें ॥ २९ ॥

लक्ष्मण—ही मंथरादासी पाहिली काय ?

राम०—(उत्तर न करितां दुसरीकडे दृष्टि नेऊन ह्म०) अगे
 जानकी, हे पहा.

आर्या.

जोशृंगवेरगनरीं हिंगणतरुतोचहामलागमतो ॥

जेथेंनिषादपतिशीं ॥स्निग्धाशींजाह्लासमागमतो ॥ ३०

लक्ष्मण०—(हांसून मनांत ह्म०) कायहो मध्यममाता कैकेयी
 हिचीगोष्ट रामानें अगदींच गाळली !

सीता०—प्राणनाथा, तुझीं ह्याचठिकाणीं जटा वळल्या, नाही
 वरें ?

लक्ष्म०—शिवशिव काय सांगावें !

श्लोक,

टाकूनिपुत्रावरिराज्यसारें ॥

॥जे** वृद्धइक्ष्वाकुनिंसद्विचारें ॥

तेंघेतलेंबाळपणींचरामें ॥

अरण्यवास†† व्रतपूर्णकामें ॥ ३१ ॥

* केश. † चांदण्यातें. ‡ साहजिकलीलेतें. § मनोहर. ॥ स्नेहयुक्त.

॥ जें व्रत. ** इक्ष्वाकु कुलांतील वृद्ध राजांनीं. †† नियम.

सीता—ही भगवती भागीरथी. हिचें उदक किती स्वच्छ आणि पावित्र्य हैं! माते तुला माझा नमस्कार असो.

राम०—हे रघुकुलदेवते गंगे, तुला नमस्कार असो.

ओंव्या.

सगरें* अश्वमेधमांडिला ॥ भूमीवरी अश्वसोडिला ॥
 तो† अमरनाथें हिरोनिनेला ॥ निजपदजाई लयाभयें ॥ ३२
 तें अश्वसोधावयाधां वले ॥ ज्यांनीं पृथ्वीचे भागभेदिले ॥
 ते‡ कपिलतेजें भस्मझाले ॥ § स्वपित्याचे पूर्वज ॥ ३३ ॥
 एकोनियां ऐशीमात ॥ ॥ खडतरतपकरी भगीरथ ॥
 दुःखें सोशिलीं अगणित ॥ तुझ्या प्रसादाकारणें ॥ ३४ ॥
 चिर॥ दग्धांचिया देहांवरी ॥ माते पडतां तुझीलहरी ॥
 तुझ्या प्रसादें उद्धारकरी ॥ पूर्वजांचा भगीरथ ॥ ३५ ॥

अशी ती तूं आमची जननी होस, आणि ही सीता तुझी सून होय. हिचें कल्याण अरुंधतीप्रमाणें सदा इच्छीत जा.

लक्ष्म०—आर्या, स्मरण आहेना? भरद्वाज ऋषींनीं सांगितलेला चित्रकूट पर्वताच्या वाटेवरचा यमुनानदीच्या कांठीं जो श्यामनामक मोठा वटवृक्ष होता तो हा.

सीता—प्राणनाथा, ह्या स्थलाचें स्मरण आपणास आहे कीं?

राम०—सखे, मी कसा विसरेन बरें? ज्या ठिकाणीं.

श्लोक.

** अलसलुलित, मार्गींचालतां श्रांतझालीं ॥

* यज्ञ.

† इंद्रानें.

‡ कपिलमहामुनीच्या दृष्टिनें जानें.

§ सगराचें.

॥ फार कठिण.

॥ बहुकाल दग्ध होऊन पडलेले.

** आळसानें विकळ.

दृढतर*परिरंभदिउनीसांवरीलीं ॥

मृदुलकमलतंतनुल्यहोतां†व्वदंगे ॥

पडुनिवृदयिमाद्रयावेतलीझोपसंगे ॥ ३६ ॥

लक्ष्मण—एथून विंध्यारण्यास आरंभ झाला. येथेच विराध राक्षसाने आपणास अडविले होते.

सीता—पुरे पुरे, नको हे पाहणे. आतां प्रभूने आपले हातांत तालपत्राचे छत्र घेऊन दक्षिणारण्यांत प्रवेश केला, तेच आपण पाहू.

राम०—ही वने कोणती समजलीना?

श्लोक.

जेथेमुनीनदितटींजनजेवि‡गेहीं ॥

वृक्षाश्रयेंवसतितींचतपोवनेंहीं ॥

§नीवारमुष्टिभरि॥पाचितजेथहोती ॥

सत्कारुनीअतिथिआपणसेविताती ॥ ३७ ॥

लक्ष्मण—पहा येथे वृक्षांच्या दाटीतून गोदावरीनदीचा प्रवाह चालला आहे, तेणेकरून ज्याच्या गुहा नादयुक्त होत आहेत, असा आणि ज्यास निरंतर सजलमेघ आश्रयून राहिल्यामुळे ज्याची नीलकांति वृद्धिगत झाली आहे, असा हा जनस्थानामधला प्रस्रवणनामापर्वत.

राम०—सीते, हा पर्वत तुझ्या ओळखीचा असावा.

पद.

आठवतेतुजकायसीते ॥ ध्रुवपद)

॥ह्याचगिरीवरी,आपणहोतो ॥ पाहत**निर्झर

* आलिंगनास.

†तुझे अवयव.

‡घरीं.

§ तृणधान्य.

॥ शिजलेले.

॥ प्रस्रवणनामक पर्वतावर.

** जलप्रवाह.

शोभासीते ॥ आठवतेतुजकायसीते ॥ १ ॥
 अपुलेमानस, स्वस्थकराया ॥ लक्ष्मणकार-
 झटेगेसीते ॥ आठवतेतुजकायसीते ॥ २ ॥
 दिवससुखाने, नेलेयेथें ॥ संगतिने* अनु-
 ज्याच्यासीते ॥ आठवतेतुजकायसीते ॥ ३ ॥
 ह्याश्रीगोदा, वरिचेंकेले ॥ स्नानेपानेसेवन-
 सीते ॥ आठवतेतुजकायसीते ॥ ४ ॥
 गोदावरिच्या, तीरींआपण ॥ केलेकार† विहा-
 रसीते ॥ आठवतेतुजकायसीते ॥ ५ ॥

दिंड्या.

एकेदिवशींआपणएकेशयनीं ॥
 एकमेकांसीकरीआलिंगोनी ॥
 कांहिकांहींबोलतांमंदवचनीं ॥
 आंगिउठलेरोमांचथरारोनी ॥ ३८ ॥
 एकमेकांशींलावुनियांआंगा ॥
 गालगालाशींभूजभुजासंगा ॥
 काढितांहीगोष्टिच्याप्रसंगा ॥
 मनींनाहींआणिले‡क्रमभंगा ॥ ३९ ॥
 असेंहोतांआनंदउभयतातें॥
 रात्रसरलीबोलतांबोलतांतें ॥
 नाहिंझालेंठावकेंआपणातें ॥
 कायआठवतेसांगसखेतूतें ॥ ४० ॥

लक्ष्मण—ही पंचवटी, आणि तिजमधे पहा ही शूर्पणखा.

* बंधुलक्ष्मणह्याच्या. † क्रीडा. ‡ गोष्टीच्या क्रमाचा भंग.

सीता—हाय हाय, प्राणनाथा, आतां हीच तुमची माझी भेटनव्हे ?

राम०—अगेभिन्ने, हे चित्र आहे. आतांते वियोगाचे भय मनांत
आणूनको.

सीता—कसेही असो, पण दुर्जन आहेत ते दुःख देतात.

राम०—हरहर, ही पंचवटींतली गोष्ट आतां वर्तमानकाळीं होत-
आहे असें वाटते.

लक्ष्मण— (आपणासीं बोलतो.)

साक्या.

कनकमृगाचे^{*} छद्मकरुनिजेकर्म[†] राक्षसेंकेले ॥

[‡]सद्यः कृतसेदुःखदहोतेजरितेगेलेगतले ॥ ४१ ॥

[§]शून्यजनस्थानीजेकेलेप्रभुने ॥ विलापचरिते ॥

तोऐकुनिपाषाणहिरडतीवज्रवृदयहीफुटते ॥ ४२ ॥

सीता—(डोळ्यांस पाणीं आणून मनांत ह्मणते.) हे रघुकुल-
भूषणा, प्राणनाथा, माझ्याकरतां तुला इतके क्लेश झालेना?

लक्ष्मण०— (रामचंद्राच्या नेत्रांतून अश्रुनिघतात असें पाहून
व्यास ह्मणतो.) महाराज हेकाय ?

दिंड्या.

॥ बाष्पवारीचेबिंदुगळताती ॥

^{**}त्रुटितमुक्तासरजेविओघळती ॥

पडुनिधाराचहुंकडेपसरताती ॥

पहासांचविलेंतळेंभूर्इवरती ॥ ४३ ॥

जरीरोधियले^{††}वेगतुंवांचित्ती ॥

* मिष. † मारीचराक्षसाने. ‡ आतांचकेलेसे. § निर्जन. ॥ विलापकृत्ये.

॥ नेत्रोदकाचे. ** तुटलेल्यापहरांतून जशींमोतेओघळतात.

†† दुःखाचेवेग.

बरीदाटुंनेबाहेरनीघताती ॥

ओष्ठनासापुटमंदकांपताती ॥

लोकतेणेंअनुमानकरीताती ॥ ४४ ॥

राम०—वत्सा लक्ष्मणा, काय सांगूं?

श्लोक.

व्याकाळींजो*प्रियसखिवियोगेंचिजन्मासआला ॥

आशेनेंजो†शमनविधिच्याक्रूरही‡सह्यझाला ॥

तोदुःखाग्नीमजअनुभवाआज§दुर्वारयेतो ॥

॥वृद्धन्मर्त्ति॥ब्रणकिणतसा॥वेदनाफारदेतो ॥ ४५ ॥

सीता—हाय हाय, ह्याकाळीं प्राणपतीच्यावियोगानें दुःखित झालें असें मी आपणास पाहतें.

लक्ष्मण—(मनांत ह्मणतो.) असो आतां ह्या उभयतांस दुसरें कांहीं दाखवावें. (चित्रपटाकडे पाहून उघडपणें ह्म०) हा मन्वंतरींचा पुरातन गृध्रराज जटायो, आपणास वडिलाप्रमाणें मान्य. ह्यानें ह्याच ठिकाणीं पराक्रम केला. रावणापासून सीता सोडविण्यास.

सीता—हा ताता**गृध्रराजा, त्वां††अपत्य स्नेहशेवटास नेला खरा.

रामचं०—हा ताता, हा कश्यपसुता, हा गृध्रराजा, जटायो, तुझ्यासारख्या महान् ‡‡तीर्थरूप साधूचा लाभ आतां पुनः कोठचा होणार?

* सीतावियोगें. † शमनोपायाच्या. ‡ सोसायाजोगा. § दुःसह.

॥ वृद्ध्यांतील ब्रणाचा घटा. ॥ दुःख. ** जटायो.

†† मुलावरची ममता. ‡‡ पवित्र

लक्ष्मण—पहा, हा जनस्थानाच्या पश्चिमेकडचा चित्रकुंजवान्-
नामक दंडकारण्याचा भाग. येथेच कबंध राक्षस राहत
होता. हे ऋष्यमूकपर्वतावरील मतंगऋषीचे आश्रम-
स्थान. आणि हे येथे श्रवणानामक सिद्धशबरीचे स्थान.
ह्याच्या पुढेच हे पंपासरोवर.

सीता—हां, खरेच, ह्याच ठिकाणी प्रभूने धैर्य सोडून कंठमोकळा
करून रुदन केले नव्हे?

राम०—गे जानकी, हे पंपासरोवर फार रमणीय आहे.

श्लोक.

येथेजी* मदकलहंस* पक्षवार्ते ॥

कंपार्तेधरितिस† नालतीचमार्ते ॥

‡ बाष्पांच्यापरि§ पतनोद्गमांतराली ॥

पंपेचीकमलवने॥ सुदृष्टशाली ॥ ४६ ॥

लक्ष्म०—हा पहा ॥ आर्य हनुमान्.

सीता—हाचतो, चिरकाल दुःखांत पडलेल्या ह्या जीवाचा उद्धार
करण्याविषयी प्रयास करणारा भाग्यशाली मारुति.

राम०—हा तसाच आहे खरा.

आर्या.

तोहासुतअंजनिचा प्रतापशालीअसानसेअन्य ॥

ज्याच्याभुजवीर्यबळे आत्मांसहजाहलींजगेंधन्य ॥ ४७ ॥

सीता—वत्सा, ज्यावर प्रफुल्लित कदंबवृक्ष पाहून मयूर नृत्य
करीत आहेत असाजो हा पर्वत दिसतो ह्याचेनांव कायव-
रें? तेथे वृक्षाखाली बसलेला ज्याचीमुखश्री म्लान शाली

* मत्तकलहंस ह्यांच्या पंखांच्यावाच्याने. † देठांसुद्धां. ‡ अश्रुंच्या.
§ पडणे निघणे ह्यांच्या मधल्यावेळेत. ॥ पाहण्यांत आलीं. ॥ श्रेष्ठ.

आहे, व जो सामर्थ्यवैभवानें मात्र शोभणारा, आणि जो मुहूर्तमात्र मूर्च्छित झाल्यामुळे व्वां रुदन करित सांवरून धरिला असा हा प्राणनाथ येथें काढला आहे. असें दिसते.

लक्ष्मण—सांगतो ऐक.

श्लोक.

तोहाआहे*कुसुमित*गिरीमाल्यवान्नामज्याला ॥

ज्याच्या†श्रृंगीससतवसतेनूतना‡मेघमाला ॥

राम०—(हे ऐकून ह्म०)

वत्साआतां§विरमनपुढेंपाहवे,तोच॥योग ॥

आलावाटेफिरुनिमजतोजानकीचावियोग ॥ ४८ ॥

लक्ष्मण—ह्यापुढें आपलीं, तशींच मोठमोठ्या वानरांची आणि राक्षसांची आश्चर्यकारक अशीं कर्मे पुष्कळ पहावयाजोगी आहेत. परंतु ही जानकी पाहतां पाहतां थकली आहे, ह्यास्तव मी विनंती करितों कीं, आज आतां पाहणें पुरे करावें.

सीता—प्राणनाथा, ह्या चित्रदर्शनानें मला एक डोहळा झाला आहे. ह्यासाठीं माझी एक प्रार्थना आपणास आहे.

राम०—सखे, प्रार्थना असें कां ह्मणतेस. कायती आज्ञा कर ह्मणजे झालें.

सीता—असें कसें होईल. म्यां आपणास प्रार्थनाच करावी. ती हीच कीं, गंभीर आणि रमणीय अशा ॥वनराजांत जाऊन पुन्हा विहार करावा, आणि भागीरथीच्या पवित्र शीतळ उदकांत स्नानें करावीं असें मला वाटते.

* फुलझाडांनीं युक्त पर्वत. † शिखरावर. ‡ मेघसमूह. § थांब.

॥प्रसंग.

॥ वृक्षयुक्त अरण्यांत.

राम०—फार चांगलें आहे—वत्सा लक्ष्मणा.

लक्ष्मण—हा मी जवळच आहे. काय आज्ञा ?

राम०—अरे, जानकीस डोहळा झाला असतां तो तत्काळ पुर-
वावा अशीं गुरुजनांची नुकतीच आज्ञा झाली आहे, तर
जानकीस सांप्रत *वनविहाराचा डोहळा झाला आहे, तो
पुरविला पाहिजे. ह्यासाठी †अस्खलित चालणारा आणि
ज्यांत बसलें असतां सुख होईल असा एक रथ सिद्ध
करून लौकर घेऊन ये.

लक्ष्मण—आज्ञा महाराज. हा आणलारथ ह्यणा. (असें ह्य-
णून निघून जातो.)

सीता—प्राणनाथ, आपणही तिकडे चलावे.

राम०—अगे कठिणवृद्धये जानकी, हें कायमला सांगावें
लागतें? आल्याशिवाय माझ्यानें राहवेल असें तुला वा-
टतें कायगे?

सीता—तर मग माझे फारच प्रिय होईल.

राम०—हे प्राणसखी जानकी, लक्ष्मण रथ आणी तोंपर्यंत दोन-
घटका आपण खिडकीपाशीं वाच्यावर बसूं.

सीता—होहो असेंच करावें. चित्रें पाहण्याच्या परिश्रमामुळे
झोपेनें मला फार घेरलें आहे.

राम०—तर मग ये आणि माझ्या मांडीवर उसें ठेवून अमळ
स्वस्थ झोप घे. अथवा.

आर्या.

घालींगळ्यांतमाझ्या सखिहा†श्रमघर्माविंदुयुतगार ॥

* वनक्रीडेचा. † अडखळल्यावांचून.

† श्रमघर्माच्या विंदूनीं युक्त. अतएवगार थंड असा तुझाबाहू.

बाहुतुशाचंद्रकर *स्त्राविगमोचंद्रकांतमणिहार ॥ ४९ ॥

राम०—(सीतेचा बाहू आपल्या कंठावर ठेवून अतिशयित आनंद पावून ह्मणतो.) प्रिये, मला असें हे काय होते बरे.

श्लोक.

कळेनाहेमातेसकळसुखकींदुःखचिअसे ॥

असेनिद्रार्किवामद,†विषचढे,मोहचिवसे ॥

तुझ्यास्पर्शास्पर्शाविकल‡करितोइंद्रिय§गणा ॥

विकार॥प्राणांतेंभ्रमहिअणिदेई॥स्थिरपणा ॥ ५० ॥

सीता—(हास्य करून ह्मणते.) तुमची कृपा आणि प्रीति मजवर पूर्ण आहे, व्याचें हे लक्षण. दुसरें काहीं नाहीं.

राम०—प्राणसखे, कितीगे तुझे मधुरभाषण हे!

श्लोक.

**म्लानासजीव††कुसुमासफुलीवणारी ॥

सर्वेन्द्रियांससुखवूनहिमोहणारी ॥

ऐसीतुझीसुवचने‡‡कमलायताक्षी ॥

कर्णासगोडगमतीमनयाससाक्षी ॥ ५१ ॥

सीता—अहो प्रियंवद, या, आतां आपण शयन करूं. (शयनार्थ कांहीं साधन इकडे तिकडे पाहते.)

राम०—दुसरें सोधावयास कशास पाहिजे ?

* चंद्रकिरणांनीं स्रवणारा चंद्रकांतमण्याचा हारच वाटो.

† मदचढला कीं विषचढलें. ‡ व्यापारहीन. § इंद्रियसमुदायास.

॥ वृद्ध्यास विलक्षणविकार झालातो. ॥ देहभान. ** म्लान, सुकलें.

†† जीवरूपपुष्प.

‡‡ कमलपत्राक्षी.

श्लोक.

लग्नापासुनवर्तमानसमयापर्यंतगेहीवनीं ॥

रात्रींवादिवसासहीशिशुपणींतैसापुन्हायौवनीं ॥

निद्रेलगतवरामबाहुचउशीहासर्वदाजाहला ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तियांतनदुजास्पर्शप्रियेयाजला ॥ ५२ ॥

सीता—खरें आहे. (असें ह्मणून रामाच्या बाहूवर मस्तक ठेवून निजते.) आहे आहे प्राणप्रिया हेच आहे. (असें चावळत झोंपीं जाते.)

राम०—काय ही प्रियसखी माझ्या आंगावर झोंपीं गेली ! (तिजकडे पाहून.)

श्लोक.

गृहाचीहीशोभातसि*अमृतवर्तीचनयना ॥

असेही†श्रीखंडापरिससुखदस्पर्श‡ललना ॥

हिचाकंठींबाहू§मृदु॥शिशिर॥मुक्तासुसरहा ॥

हिचेंसारेंआहेप्रियपरिनसाहेचिविरहा ॥ ५३ ॥

(इतक्यांत द्वारपालिका येते.)

द्वारपालिका—महाराज, तो ** आला.

राम०—अगे कोण ?

द्वारपा०—महाराजांचा परिचारक दुर्मुख.

राम०—(मनांत ह्म०) हां अंतःपुरचारी दुर्मुखकाय ? तो मीं लोकवार्ता जाणण्यासाठीं पाठविलाहोता खरा. तो आलाअसेल. मी भलतेंच समजलो. (उघडपणें.) बरें न्याला आंत येऊंदे.

* अमृताचीवात शलाका. † चंदनापेक्षां. ‡ सुंदरी. § मऊ- ॥ शीतळ. ॥ मीं न्यांचाहार. ** पूर्वोक्त विरह अशीभ्रंतिहोते.

(द्वारपालिका जाते. आंणि दुर्मुख येतो.)

दुर्मुख—(आपणाशीं बोलतो.) हायहाय, सीतादेवीविषयींचा अनिर्वाच्य जनापवाद महाराजांस कसा सांगू? अथवा, मजमंदभाग्याचें कामच हें. नसांगून कायकरावें! सांगणें कपाळास आलें खरें.

सीता—(झोंपेत चावळते. हे प्राणप्रिया. तूं कोठें आहेस ?

राम०—अहो मला दुःखशोक देणारी जी विरहव्यथा तीच चित्रदर्शनानें ह्या माझ्या प्रियसखीस झाली ह्मणून ही झोंपेत असें बरळतेकाय? (प्रीतीनें सीतेच्या आंगावरून हात फिरवून ह्मणतो.)

ओंव्या.

तीन्ही* अवस्थांमाजीसाचें ॥ झालें† अद्वैतसुखदुःखाचें॥

एकरूपउभयतांचें ॥ जेंस्नेहाशींअनुरूप ॥ ५४ ॥

जेंदृदयाविश्रांतिस्थान ॥ जेथेंप्रेमरसाचेंमान ॥

कर्धाहीहोईनान्यून ॥ ‡वयोभेदझालातरी ॥ ५५ ॥

मध्येआलिया§आवरण ॥ काळेंकरूनव्याचेंनिवारण ॥

होतांपहिल्यापरीपूर्ण ॥ स्नेइसर्वांजेंराहिलें ॥ ५६ ॥

ऐशियासुमाणुसासी ॥ असावीसर्वदा॥भद्रराशी ॥

कोणतयाच्याअभद्राशी ॥ जनमानसींचिंतील ॥ ५७ ॥

दुर्मुख—(जवळ जाऊन.) महाराजांचा जयअसो.

राम०—आज नवीनवार्ता कोणती ऐकिली सांग.

दुर्मुख—नगरांतील व देशांतील सर्वलोक महाराजांची स्तुतिकरतात, कीं ह्या रामचंद्रानें दशरथराजाचें विस्मरण पाडलें.

*जागृतिस्वप्नसुषुप्ति. †साम्य. ‡बाल्यतारुण्यादि §विघ्न. ॥कल्याण

राम०—हा उगीच "अर्थवाद आहे. ह्या स्तुतीत कांहीं नाहीं.

• लोकांच्या बोलण्यांत मजविषयी कांहीं दोषोक्ति निघाली असली तर तीसांग. कांकी, तिचे परिमार्जन केले पाहिजे.

दुर्मुख— (डोळ्यांसपाणी आणून) आज्ञा होते व्यापकीं सांगतां, ऐकावे. (कानाजवळ तोंड नेऊन.) याप्रमाणे वर्तमान आहे.

राम०—हायहाय. (असेंबोलून मूर्छा पावतो.)

दुर्मुख—महाराज, सावध व्हा. अविचारी लोकांच्या बोलण्यावर जाऊनकां.

राम०— सावध होऊन ह्मणतो.

साक्या.

†वैदेहीलाकसातरी‡परसदनीनिवासघडला ॥

होइलदूषणजनांतहामजधाकमानसीपडला ॥ ५८ ॥

व्यादोषाच्यापरिहाराम्यांअद्भुतउपायकेले ॥

दुर्दैवानेमाझ्यासरिते‡विलयाप्रतिनेले ॥ ५९ ॥

कीतेदूषणजनांतसाच्या॥तेणेविस्तृतकेले ॥

पिसाळल्याश्वानाचेविषसेंपुनरपिकसंउदेले ॥ ६० ॥

कायकरावेनसुचेमजलाआतांउपायकांहीं ॥

जीविव्वालाधिकारअसेमद्गतिबरवीनाहीं ॥ ६१ ॥

(विचारकरून करुणायुक्तहोऊन ह्मणतो.)

अथवा दुसरंकाय ? हेच केलेपाहिजे.

आर्या.

जनरंजनकैसेतरि साधावेहेचियोग्य॥संताते ॥

*स्तुतिवाद. †सीतेला. ‡रावणाच्याघरी. §व्यर्थझाले. ॥दुर्दैवाने.

॥थोरते.

प्राणतेमातेही सोडुनिजेसाधिलेंचि* मत्ताते ॥ ६२ ॥
 वसिष्ठगुरुंनीं हेंच सांगून पाठविलें आहेना ? आणखी
 सागतों. असेंजर मी नकरीन तर.

श्लोक.

अजवरिभुवनीजेसूर्यवंशोद्भवांनीं ॥

विमलचरितकेलेंलोकमान्यानृपांनीं ॥

जनमुखिमयोगेंडागलागेलव्याते ॥

जरितरिअजिलोकींअधिकूअधन्यासमाते ॥ ६३ ॥

हा प्रियसखी जानकी, जी तूं यज्ञवेदीपासून उत्पन्न होणारी,
 आपल्याजन्मानें पृथ्वीस पवित्र करणारी, निमिजनक वंशास
 आनंद देणारी, पावक, वसिष्ठ, अरुंधती ह्यांनीं प्रशंसावया जोगें-
 शीलबाळगणारी, सर्वप्रकारें मजवर प्राण ठेवणारी, वनवासांत
 मलासुख देणारी, आणि थोडें असून गोड बोलणारी, व्यातुझा ह्या
 प्रकारचा परिणाम कसागे झाला ! हायहाय !

ओंव्या.

तुझ्यामूळेंहीजगते ॥ झालींअसतीपुण्यवंते ॥

तुजविषयींजनाचींउक्ते ॥ †अभद्रकैशींनिघालीं ॥ ६४ ॥

तुझियायोगेंझालेसनाथ ॥ सर्वलोकअसतीस्वस्थ ॥

तीतूंहोऊनअनाथ ॥ आतांचिविपत्तीभोगिशीलकीं ॥ ६५ ॥

अरे दुर्मुखा, जा लक्ष्मणास जाऊन सांग कीं, तुझा नवीन
 राजा जो राम तो तुला आज्ञा करितो. (कानांत) याया प्रमाणें
 लोकर कर.

दुमुख—महाराज, हें काय बोलतां ? अहो, जी अग्नीतून शुद्ध

होऊन निधाली, जिच्या उदरांत रघुवंशाचा अंकुर असा पवित्र गर्भ स्फुरण पावत आहे, त्या देवीविषयीं दुर्जनांच्या *असमंजस भाषणावरून आपण थोरांनीं हें अयोग्य कर्म आरंभिलें. हें नीट वाटत नाही.

राम०—शिवशिव, अरे लोकांस दुर्जन असें कां ह्मणतोस ?

श्लोक.

इक्ष्वाकुवंशांतजनास†भाळें ॥
बोलावयाकारणहेंचझालें ॥
शुद्ध्यर्थजे†अद्भुतकर्मकेलें ॥
तेकोणमानीलखरें‡दुरेलें ॥ ६६ ॥

यासाठीं तूं जा आणि लक्ष्मणाला याप्रमाणें सांग.

दुर्मुख—हायरे देवा, हा देवी जानकी, आतां तुझी काय गती होईल ?

(असें बोलून निघूनजातो.)

राम०—हाय हाय, आज मी केवढा क्रूरकर्मा आणि घातकी झालों हा. पहा.

श्लोक.

॥बाल्यापासुनिपोशिलीप्रियसखीदेऊनिव्यात्या॥प्रिया ॥
अन्यालाजरिभिन्नदेहदिसतीजीएकचित्ता**प्रिया ॥
तीते††छद्मकरुनिआजसहसामी‡‡मृव्युलादेतसें ॥
जैसाखाटिकपाळल्याबकरिचाकापीगळहें‡‡तसें ॥ ६७ ॥

*अविचाराचें भाषण. †माझ्या दुर्देवानें. ‡अग्निशुद्ध्यादिक.
§ अतिदूरचें. ॥ लहानपणापासून. ॥ प्रियपदार्थ. **स्त्री. ††कपटानें.
‡‡काळाला. §§ हेंकर्म तसेंच.

तस्मात् स्पर्शकरण्यास अयोग्य असा मी महापातकी ह्या देवी-
ला आपल्या स्पर्शाने दूषित कशाला करूं? (असें ह्मणून सीते-
चा मस्तक हळूच उचलून आपला हात काढून घेतो. आणि ह्मणतो.)

आर्या.

गेमी अपूर्वकर्म चांडालचिसोडमजकळेनतुला ॥

शिवलीसचंदनाच्या भ्रांतीने* दुर्विपाकविषतरुला ॥ ६८ ॥

पद. ६९

सोडसोडसोडअतांजानकीमला ॥ ध्रु० ॥

आजकर्मचांडाळहाचजाहला ॥ नसेल-

आजवरीअसाकोणिपाहिला ॥ सोड० ॥ १ ॥

भ्रांतिधरुनिचंदनाचीशीवलिसमला ॥

स्पष्टदुष्टपरिणामीविषतरुतुला ॥ सोड० ॥ २ ॥

मजवरिविश्वासतुवांफारठेविला ॥ मीच

आजखरातुझागळाकापिला ॥ सोड० ॥ ३ ॥

(उभारहून ह्मणतो.)

पद ७०.

नकळेहोइलगतिकैशी ॥ आतांकायकरूं ॥ ध्रु० ॥

विपरितकाळचेंलक्षण ॥ झालाजीवलोकेनिर्वाण ॥

सरलेंजगण्यचेंकारण ॥ आतांप्राणकेंविधरूं ॥ १ ॥

भासेमजलाजगहें‡शून्य ॥ दिसतेजैसें§जीर्णअरण्य ॥

सरलेंमाझेसर्वहिपुण्य ॥ होउनि॥वन्यकायफिरूं ॥ २ ॥

पूर्वीमानवलासंसार ॥ वाटेआतांतोचअसार ॥

शरिरींहोतीकष्टहिफार ॥ नाहिंअधारकुठेशिरूं ॥ ३ ॥

*दुष्टपरिणामी. †जीवित्वाचा अंत. ‡ओस. §ओसाडरान.

॥वनवासी.

सीतेवांचुनिमजलाक्षण ॥ होतिलकल्पासमानजाण ॥
 वाटतिसोडावेहेप्राण ॥ खेंचुनिबाणकायमरूं ॥ ४ ॥
 नकळेहोइलगतिकैशी ॥ अस्त्रांकायकरूं ॥
 अथवा प्राण सोडूं झटलेंतरी जावयाचे नाहीत.

आर्या.

भोगावयासद्दुःखं दैवंचैतन्यठेविलेंरामी ॥
 तेंसुदृढप्राणांहीं खिळिलेंऐसेंचमानितोहामी ॥ ७१ ॥
 (देवतागुरु इत्यादिकांचीप्रार्थनाकरतो.)

ओंव्या.

हाभगवंताविश्वामित्रा ॥ हावसिष्ठासद्गुणपात्रा ॥
 हाश्री*पात्रकापवित्रा ॥ धांवातुह्नीयवेळीं ॥ ७२ ॥
 हामातेअरुंधती ॥ सीताजननिये† वसुमती ॥
 हात्रिजेटमहामती ॥ कृपाकरावीयावेळीं ॥ ७३ ॥
 हाविभीषणालंकेश्वरा ॥ हाहनुमंतामहावीरा ॥
 पारनसेतुमच्याउपकारा ॥ हाप्रियसखेसुग्रीवा ॥ ७४ ॥
 हाजनकामिथिलापाळा ॥ हामम‡तातास्नेहाळा ॥
 हा§मातांनोयाबाळा ॥ कृपादृष्टीनेंपहावे ॥ ७५ ॥
 ॥ वंचकहोऊनतुह्मांते ॥ वंचिताझालोसर्वांते ॥
 कृपाकरूनियांमार्ते ॥ सांभाळवेंयाकाळीं ॥ ७६ ॥

अथवा ह्या समयीं मी व्यांना हाकमारण्यासही अयोग्य
 आहे. कार्की.

आर्या.

कींतेधन्यमहात्मे मीदुष्टकृतघ्नमित्रसापाचा ॥
 घेतांनामेंव्यांचीं होईलविटाळव्यांसपापाचा ॥ ७७ ॥

* हेअग्ने. † हेपृथ्वी. ‡ हेदशरथा. § कौसल्याकैकेयीसामित्रांनो. ॥४६॥

जोमी.

पद ७८.

जन्मुनिरविवंशीऐसा ॥ झालोंनिर्दयमीकैसा ॥ ध्रु० ॥
 चित्तेठेत्रुनियांविश्वास ॥ माझ्याअवलंबुनिवृद्धयास ॥
 निजलीपाहुनियांचित्रास ॥ झालाजिलाफारआयास ॥
 तिजलासोडितसेंसहसा ॥ झालोंनिर्दयमीकैसा० ॥ १ ॥
 सर्वथाउचितजिचाअव्याग ॥ तीचाकरितअसेंमीव्याग ॥
 जीवरनिव्यकरांअनुराग ॥ तिजवरझाडितसेंमीआग ॥
 काढितोंजळामधुनिमासा ॥ झालोंनिर्दयमीकैसा ॥ २ ॥
 जीहीशोभासदनाची ॥ मूर्तकेवळमदनाची ॥
 विश्रांतीममवृद्ध्याची ॥ माझीप्राणसखीसाची ॥
 तिजलाघालितसेंफांसा ॥ झालोंनिर्दयमीकैसा० ॥ ३ ॥
 जीच्याउदरींगर्भ*कठोर ॥ होतोचंचळवारंवार ॥
 नुचलेनिजगर्भाचाभार ॥ जीचेअवयवअतिसुकुमार ॥
 तिजलादेतोमीकृदशा ॥ झालोंनिर्दयमीकैसा० ॥ ४ ॥
 धावाबळीराक्षसाला ॥ तैसाटाकिततेहिजला ॥
 नाहींलाजदयामजला ॥ करायाकर्मअसेंसजला ॥
 झालानसेकोणिऐसा ॥ झालोंनिर्दयमीकैसा० ॥ ५ ॥

(इतक्यांत पडद्या पलीकडे शब्द होतो.)

अनर्थ अनर्थ कायहा अनर्थ.

राम०—अरे पहापहा काय आहेत.

(पुन्हा शब्द होतो.)

श्लोक.

रवि[†]सुतातटीराहतीमुनी ॥

करितिउग्रजेतप[‡]निशीदिनी ॥

लवणराक्षसैत्रासदीधले ॥

ह्यणुनितूजहेशरणपातले ॥ ७९ ॥

राम०—काय, अद्यापि पृथ्वीवर राक्षसांचा त्रास आहे? असो, त्या दुरात्म्या कुंभीनसी *पुत्राचा निःपात करण्यास शत्रुघ्नाला पाठवितो. (कितीएक पावलें पुढें जाऊन पुन्हा माघारा येतो.) हेप्राणसखी जानकी, आतांतुझी कशी गतिहोईल नकळे.

हेभगवति †वसुंधरे हीविचारी तुझीकन्या जानकी हिजकडेपहा.

आर्या.

विश्वंभरे ‡क्षमेया जानकिलारक्ष‡निरविलीतुजला ॥

कन्यातुझीचआहे बोलायाहेंनसेचिलाजमला ॥ ८० ॥

आर्या.

जनकरघुकुलांचें॥हें मंगलकीवंशधन्यहाकेला ॥

तूंप्रसवलीसहिजला †पुण्यमखी** देविपुण्यशीलेला ॥ ८१ ॥

(असें बोलून राम निघून जातो.)

सीता—(प्रथम झोंपेंत असतां बोलते.) हेसौम्या, हेप्राणप्रिया, कोठेंआहेस? (अकस्मात उठून बसते.) हायहाय दुष्टस्वामानें मला भ्रान्तीत पाडलें, आणि उगीच मी प्राणप्रियाला हाकामारितें! (सावध होऊन इकडे तिकडे पाहते.)

हाय हाय, मी निजलें असतां मला एकटीला टाकून माझाप्राणनाथ निघून गेला काय? यासमयीं हें असें कसें झालें? असो, आतां तो माझे दृष्टीस पडला ह्यणजे मी व्यावर रुसेन. (मनांत

* लवणासुराचा.

† हेपृथ्वी.

‡ हेपृथ्वी मते. § स्वाधीनकेली.

॥ सीतारूप.

॥ यज्ञांत.

** पवित्र जानकीला.

विचारकरून ह्मणते.) पण जर माझ्यानें तसें करवेल तर.
(मोठ्यानें ह्मणते.) कोण आहे तिकडे ! कोणी *परिचा-
रक आहे काय ? (कोणी हाक देत नाही.)

दिंड्या.

असे कोठें तो प्राणनाथ माझा ॥

दाखवा हो लव करी रघूराजा ॥ ८२ ॥

कसा गेला टाकूनि एकटीला ॥

शीर अंकी ठेवून नीजलीला ॥ ८३ ॥

काय कारण जाहलें जावयाला ॥

कोण आलें होव्या सन्यावयाला ॥ ८४ ॥

तुझ्या संगें येई न मी वनांत ॥

बोलिला जें तें नाहिं कामनांत ॥ ८५ ॥

स्वप्न आतां तैसा चमजझाला ॥

प्राणनाथ टाकूनि मला गेला ॥ ८६ ॥

हाक मारित फीरतें प्राणनाथा ॥

येइं येईं सव्वरी जगन्नाथा ॥ ८७ ॥

तें चक्षालें कीं खरें हाक पाळा ॥

कुटे पाहूं मी प्रिया जगन्नाळा ॥ ८८ ॥

असो आतां पाहीन व्यासजे व्हां ॥

व्याजवर मी होई न रुष्ट ते व्हां ॥ ८९ ॥

(पुन्हा हाक मारते.) कोणी परिजन तिकडे आहे काय

(इतक्यांत दुर्मुख येतो.)

दुर्मुख—(झटकन पुढें होऊन) हे देवी जानकी, कुमार लक्ष्मण

*सेवक.

विनंती करतो, कीं, हा रथ सिद्धकरून आणला आहे. आपण येऊन रथावर बसावे?

सीता—ही मी बसावयास आलेपहा. पण माझ्या उदरांतील गर्भ फार चंचळ होत आहे, व्याचाभार मला साहत नाही याजकरितां हळूहळू येते.

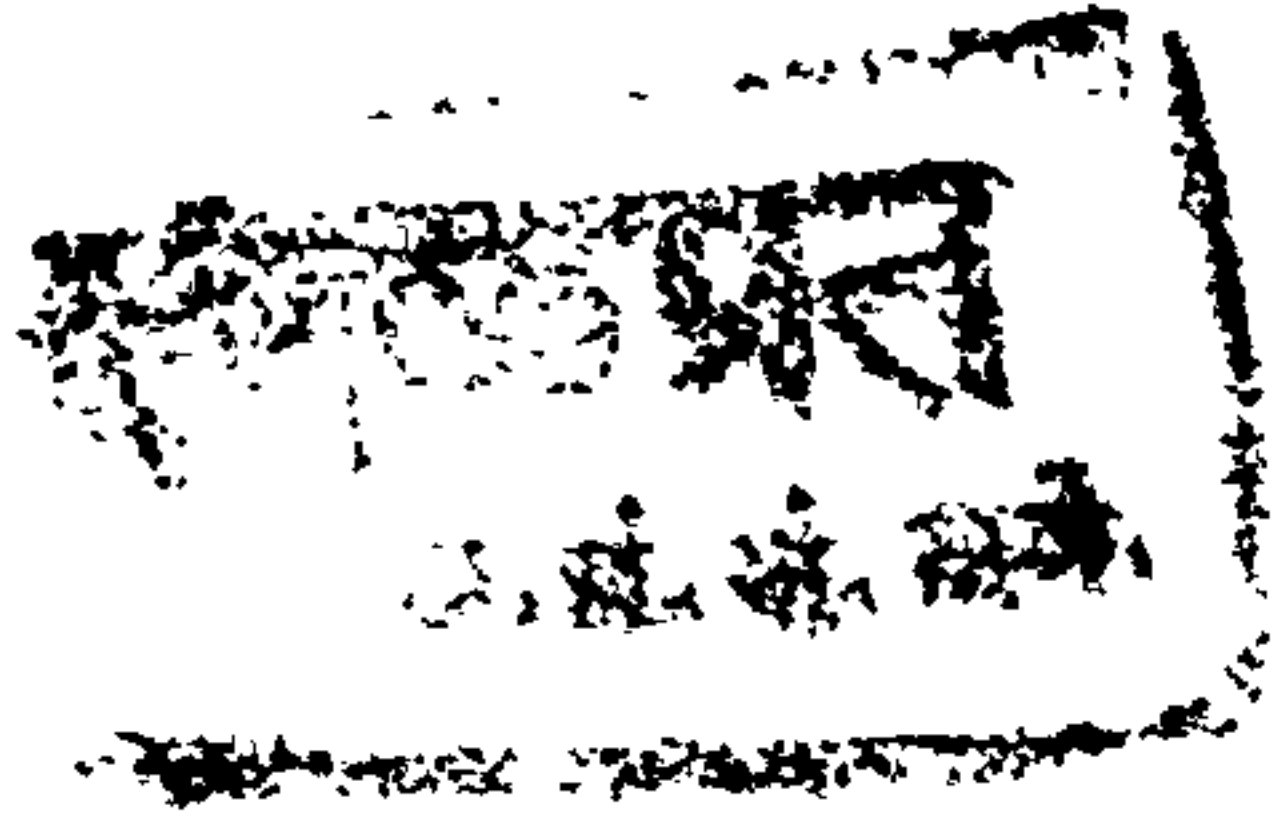
दुर्मुख—आईसाहेब, असें इकडे यावे. हा रथ आहे यावर बसावे

सीता—(रथांत बसतांना.) आतां ऋषिमंडळीस माझा नमस्कार असो; रघुकुल देवतांस माझा नमस्कार असो; प्राणनाथाच्या चरणकमलास माझा नमस्कार असो; आणि सकल गुरुजनांस ही माझा नमस्कार असो.

(असें ह्मणून सर्व निघून जातात.)

चित्रदर्शनाम प्रथम अंक.

(समाप्त.)

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक २.

स्थल.

दंडकारण्य.

पात्रें.

वासंती.	वनदेवता.
अत्रिणी	तापसी.
रामचंद्र.	अयोध्याधिपति.
शंबूक	शूद्रतपस्वी.

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो.) यावे, तपस्विनी, यावे.

(इतक्यांत पांथाचा वेष धरून एक तापसी येते.)

तापसी—अहो ही वनदेवता, फलपुष्पपल्लवयुक्त अर्घ्यपात्र घेऊन माझी पूजा करण्याकरितां येत आहे.

वनदेवता—(अर्घ्यपात्र घेऊन येते, आणि तापसीला अर्घ्य समर्पून ह्मणते.)

श्लोक.

तुझें सारें आहे वन, सुदिन माते उगवलीं ॥

सतांचा संतांशीं परमसुकृतें संग घडला ॥

तरुच्छायापाणीमुनिस* अशनायोग्यअसती ॥

फलेंमूलेंजोंजोंसकलहि† पराधीननसती ॥ १ ॥

तापसी—तें काय बोलावयाचें? खरेंच आहे.

श्लोक.

सदाप्रीतीचिर्त्ती‡ विनयमधुरावाणिहिसदा ॥

स्वभावे§ कल्याणीमतिपरिचया॥ भेदनकदा ॥

पुढेंकिंवा मार्गेंमनि॥ रसविपर्यासनसती ॥

**रहस्येंसाधूंचीं†† अकपट‡‡ विशुद्धेंचअसती ॥ २ ॥

वनदे०—आपण कोण, आपलें नांव काय हें मला समजेल तर चांगलें होईल.

तापसी—मला आत्रेयी, ह्यणतात.

वनदे०—हे आत्रेयी, कोणीकडून आपलें येणें झालें? आणि ह्या दंडकारण्यांत येण्याचा हेतु कोणता?

आत्रेयी—सांगतें ऐक. कोठून कशासाठीं आलें तें.

श्लोक.

येथेंअगस्त्यादिकजेमहर्षी ॥

वेदांतवेत्तेवसतातहर्षी ॥

न्यांपाशिवेदांतशिक्रावयाला ॥

वाल्मीकिपासूनच§§ यावनाला ॥ ३ ॥

वनदे०—हें मोठेंच आश्चर्य. अगे, जो वाल्मीकिऋषि ब्रह्मवेत्ता

* भक्षणास. † तुझ्याचस्वाधीन आहेत.

‡ विनययुक्तअसून गोड. § चांगली. ॥ पालट. ॥ प्रीतींत

अंतर. ** अंतरगगोष्ठी. †† निष्कपट. ‡‡ एकरूप.

§§ या वनाला आलें असा अर्थ.

पुराणमुनि, आणि मोठमोठे ऋषि ब्रह्मज्ञान प्राप्त्यर्थ ज्याची उपासना करतात, त्याला सोडून त्यां इतकें लांब येण्याचा श्रम कशासाठी घेतलाबरे ?

आत्रेयी—काय करावें बाई, तेथें आमच्या अध्ययनास मोठी अडचण प्राप्त झाली ह्मणून इतक्या लांबचा प्रवास करणें प्राप्त झालें.

वनदे०—अशी कोणती अडचण आलीबरे ?

आत्रेयी—कोणी एके देवतेनें, सर्व प्रकारांनीं अद्भुत आणि नुकतेच ज्यांचें स्तनपान सुटलें अशावयाचीं दोन मुलें त्या वाल्मीकिमुनीला आणून दिलीं. तीं केवळ ऋषीच्याच नाहीं, पण सचराचर भूतांच्या अंतःकरणांत स्नेह उत्पन्न करणारीं अशीं आहेत.

वनदे०—त्यांचीं नांवां ठाऊक आहेत काय ?

आत्रेयी—त्याच देवतेनें त्यांची कुश आणि लव हीं नांवां सांगून त्यांचा प्रभाव ही सांगितला.

वनदे०—त्यांचा कोणत्या प्रकारचा प्रभाव सांगितलाबरे ?

आत्रेयी—त्यांस सरहस्य जृम्भकास्त्रेण जम्मतः सिद्ध आहेत ह्मणून सांगितलें.

वनदे०—हा मोठाच चमत्कार.

आत्रेयी—ते दोन्ही मुलगे वाल्मीकिऋषीनें स्वतां दारिद्र्याकडून पोषिले, आणि रक्षिले. त्यांचें चौलकर्म केल्यावर वेदत्रयीवर्जून शस्त्रास्त्रशास्त्रविद्येत निपुण केलें. पुढें त्यांस अकरावें वर्ष लागलें. तेव्हां आपण गुरु होऊन क्षत्रियांच्या विधीप्रमाणें त्यांची उपनयनें केलीं. आणि वेदत्रयीचें अध्ययन त्यांजकडून करविलें. त्या मुलांची बुद्धि आणि

धारणा *अप्रतिम लोकविलक्षण, ह्या मुळे न्यांजबरोबर
आमचा अध्ययनकरण्याचा लाग चालेना.

श्लोक.

गुरुविद्याप्राज्ञाजसितसिच †अज्ञाहि‡वितरी ॥
तयांची§धीशक्तीआधिकअथवान्यूननकरी ॥
तथापीदोषांच्याबहुतचिफलींभेदादिसतो ॥
जसा॥बिंबग्राही॥शुचिमणितसा**लोष्ठनसतो ॥ ४॥

वनदे०—हीच काय अध्ययनाला अडचण ?

आत्रेयी—दुसरी एक आडचण आली.

वनदे०—दुसरी अडचण ती कोणती ?

आत्रेयी—दुसरी अडचण अशी उत्पन्नझाली कीं, एकेदिवशीं वा-
ल्मीकिऋषि माध्यान्हिककर्म करण्याकरितां तमसानदी-
च्यातीरीं गेलाहोता. तेथें कौचपक्ष्यांचा एक जोडा †विहार
करीत असतां न्यांतून एक पक्षी व्याधानें मारिला, असें
न्यानें पाहिलें. तेव्हां त्या ऋषीच्या मुखांतून अकस्मात्
बत्तीस अक्षरांची छंदोबद्ध अशी वाणी निघाली ती अशी.

“नपावसिनिषादातूं‡‡प्रतिष्ठाकाळ§§शाश्वत ॥

कीं‡‡च॥॥मिथुनींएकवधिला॥॥काममोहित” ॥

वनदे०—वेदवाणींत छंद प्रसिद्ध आहेत. लौकिक वाणींत छंदा-
नें हा नवाच अवतार घेतला वाटते. हा मोठा चमत्कारच
आहे.

*अनुपम. †जडमतीला. ‡देई. §बुद्धिशक्ति. ॥प्रितबिंब घेणारा
॥हिरा. **ढेंकूळ. †‡क्रीडा. ‡‡उत्तमगति. §§अखंड.
॥॥कौचपक्ष्यांच्या युग्मांतून. ॥॥मदनानें व्याकुळ असतां.

आत्रेयी—व्याचसमयीं पितामहब्रह्मदेव, ज्याच्या मुखापासून शब्दब्रह्माचा आविर्भाव झाला, अशा व्या वाल्मीकिऋषीच्या जवळ प्रगट होऊन व्यास झणाला, हे ऋषे, तूं शब्दब्रह्मामध्ये *निष्णात झालास. यास्तव रामचरित्राचें वर्णन कर. तुझे ज्ञानचक्षु अबाधित तेजानें †संपन्न असो.तुला आद्यकवि झणतील. असें बोलून तो तेथेंच गुप्त झाला.—असा ब्रह्मदेवाचा अनुग्रह झाल्यानंतर व्या वाल्मीकिऋषीनें प्रथम मनुष्यलोकांत शब्दब्रह्माचा परिणाम रामायणरूपानें प्रसिद्ध केला. आतां सर्वलक्ष व्याचें तिकडे लागलें आहे.

वनदेवता—वाहवा, तरमग हा जगत्प्रपंचाचा मोठा अभ्युदयच झाला.

आत्रेयी—ह्या साठीं मी हटलें, कीं तेथें आमच्या अध्ययनास मोठी अडचण आली झणून ?

वनदे०—हां, मग ठीकच अडचण. योग्य.

आत्रेयी—हे वनदेवते, मी येथें विश्रान्ति घेऊन स्वस्थ झालें.

आतां मला अगस्तिऋषीच्या आश्रमाचा मार्ग कोणीकडून जातो तें सांग, झणजे मी व्या मार्गानें तिकडे जाईन

वनदे०—येथून पंचवटीस जाऊन गोदावरीनदीच्या कांठानें.

नीट जा झणजे अगस्तीच्या आश्रमास पावशील.

आत्रेयी—(ढोळ्यांस पाणी आणून.) हेंच तें तपोवन ? हीच पंचवटी ? हीचती गोदावरीनदी ? हाच प्रस्रवणनामा वर्तत ? आणि जनस्थानची देवता वासंती ती तूंचना ?

वनदे०—होय, हें सर्व तसेंच आहे.

आत्रेयी—(करुणायुक्त होऊन.) हे जानकी, हे वत्से !

श्लोक.

गेहा* सुदृढर्गतुझाचिआला ॥

गोष्ठीमधेंजेसहजेनिघाला ॥

तू† नामशेषा‡ असशीतरीतो ॥

प्रत्यक्ष§दृश्यामजभासवीतो ॥ ५ ॥

वनदे० वासंती—(भयपावून.) काय नामशेषा असें ह्मणते-

स? आर्ये, सीता देवीच्या जिवाला कायगे झालें?

आत्रेयी—केवळ तिच्या जिवावरच आलें इतकेंच नाही. तिज-

वर अपवादही आला. (कानांत हाळूच सांगते.) या-

या प्रमाणे.

वासंती—हायहाय, दैवानें तिजवर मोठा कठिण घाला घातला.

(असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

आत्रेयी—वासंतिके, सावधहो सावधहो.

वासंती—(सावधहोऊन) हा प्रियसखी, हा महा भागेजानकी

तुझ्या दैवीं असा दुःखाचा वांटा यावा काय! रामभद्रा,

त्वांतरी असें करावें काय! असो तुला तरी काय बोला-

वें. तीचेंच दैव फिरलें. हे आत्रेयी, सीतेला अरण्यांत

टाकून लक्ष्मण माघारा गेल्यावर सीतेची काय वाट झा-

ली ह्याचें कांहीं वर्तमान ऐकण्यांत आलें आहे काय?

आत्रेयी—नाहीं नाहीं. तें कांहीं ऐकण्यांत आलें नाहीं.

* मित्रमंडळी. † नांवमात्र जिचें राहिलें. ‡ सुदृढर्ग.

§ डोळ्यापुढें आहेस अशीतू.

वासंती—हायहाय, काय गोष्ट वाईट झालीही; वसिष्ठ अरुंधती हीं रघुकुलास सांभाळीत असतां आणि रामाच्या वृद्धमाता जिवंत असतां अशी गोष्ट कशी घडली?

आत्रेयी—असें ऐकतां कीं, व्यावेळीं वसिष्ठ अरुंधती सुद्धां सर्व मंडळी ऋष्यशृंगाच्या आश्रमास गेली होती. सांप्रतकाळीं ते द्वादशवार्षिकसत्र समाप्त झाल्यावर ऋष्यशृंगानें पूजासत्कार करून सर्वांस निरोप दिला. व्यासमयीं वसिष्ठाची पत्नी अरुंधती ह्मणाली कीं, ज्या अयोध्येत जानकी नाही त्या अयोध्येस मी जाणार नाही. ह्या तिच्या बोलण्यास रामचंद्राच्या मातांनीं अनुमोदन देऊन तोच निश्चय केला. तेव्हां वसिष्ठ बोलले कीं, तर मग आपण आतां वाल्मीकिमुनीच्या तपोवनास जाऊन तेथेंच कांहीं दिवस राहूं.

वासंती—बरें आतां राम राजा काय करीत आहे?

आत्रेयी—त्या राजानें सांप्रत अश्वमेध आरंभिला आहे असें ऐकतां.

वासंती—अरेरे. एकून त्यानें दुसरी बायको केली ना!

आत्रेयी—शिव शिव, असें कसें होईल?

वासंती—तरमग यज्ञामध्ये धर्मपत्नीं कोण?

आत्रेयी—सुवर्णमयी सीतेची प्रतिमा केली आहे ती.

वासंती—काय विलक्षण कृत्य हे!

श्लोक.

वज्रपिक्षांहिकठिणें, पुष्पाहूनिमृदूअशीं ॥

* लोकोत्तरांचीं चरितें कोणां जाणवतीं लतां ॥ ६ ॥

* अलौकिक पुरुषांचीं.

† जाणतां येतील.

आत्रेयी—व्या यज्ञांत वामदेवानें अभिमंत्रित असा पवित्र अश्व सोडला आहे. त्याला यथाशास्त्र रक्षणकर्तें पुरुष योजिले आहेत. त्यांवर मुख्य अधिपति लक्ष्मणाचा पुत्र चंद्रकेतु नेनिला आहे. काकीं त्याला दिव्यास्त्रविद्या अवगत आहे. त्याबरोबर सेनासामग्री ही पुष्कळ दिली आहे.

वासंती—(गहिवर आणून स्नेहानें व कौतुकानें ह०) काय त्या बाळा लक्ष्मणाला पुत्र झाला आहे? बरें वाई एवढा तरी मला जीवनाला आधार आहे.

आत्रेयी—इतक्या अवकाशांत एक ब्राह्मण आपला मृतपुत्र राजद्वारी ठेवून ऊर बडवून अनर्थ झाला, अन्याय झाला, ह्मणून मोठ्यानें ओरडला. हें वर्तमान रामराजास समजतांच तो रामचंद्र करुणायुक्त होऊन, राजाच्या अपराधा वांचून प्रजेला अकालमृत्यु यावयाचा नाही, असा विचार करीत आहे, तो अकस्मात् आकाशवाणी झाली. ती अशी.

श्लोक.

शंबूकनामा* वृषलपृथ्वीवरिकरीतप ॥

तो†वध्यतुजलारामामारी‡व्यावांचवी§द्विजा ॥ ७ ॥

ती देववाणी ऐकतांच प्रभुरामचंद्र तत्काळ हातांत खड्ग घेऊन पुष्पक विमानांत बसून त्या शूद्रतपस्व्याचा शोध करण्यासाठीं सर्व दिशा त्रिदिशा फिरावयास निघाला आहे.

वासंती—हो खरें. शंबूकनामा कोणी शूद्र ह्याच जनस्थानच्या अरण्यांत धूम्रपान करून तपश्चर्या करीत आहे. त्याच्या

* शूद्र. † मारण्यास योग्य. ‡ शूद्राला. § द्विजकुमारा.

निमित्तानें तरी रामभद्राचें पुन्हा आगमन यां वनांत होवो.
 आत्रेयी—वरेंतर, हे वासंतिके, मी येतें आतां, लोभ असूंदे.
 वासंती—वरें आहे, यावें, पण आत्रेयी, दिवस फार चढला आहे,
 कशावरून पहा.

आर्था.

* गजमंडघर्षणानें पुष्पेपडतात जीं जळावरिती ॥
 न्यांहीं श्रीगोदेची पूजा हे वृक्ष आदरें करिती ॥ ८ ॥

श्लोक.

† स्कंधीं जगांच्या बसुनी सुखानें ॥

पक्षी किडे वेंचितिते मुखानें ॥

‡ चंचू पुटे विचरिती स्वपक्ष ॥

पहा असे § रम्य ॥ तटस्थ वृक्ष ॥ ९ ॥

(असे बोलून दोघी निघून जातात.)

(ही पुढील कथेचीची सूचना.)

(तदनंतर हातांत खडू घेऊन रामचंद्र येतो.)

रामचंद्र—(सदय होऊन ह्मणतो.)

श्लोक.

रेमाद्रया उजव्या करा द्विजशिशूवांचा वयास त्वरी ॥

टाकीं खडू विशंक होउनि चव्याशूद्रात पस्व्या वरी ॥

टाकायापटु जेवनीं प्रियसखी जी गर्भविन्नातशी ॥

रामाचें निजगात्र तूं अससि ॥ व्यातू तें दयाकायशी ॥ १० ॥

(मोठ्या कष्टानें खडू प्रहार करून ह्म०)

* गजछायेंत येऊन झाडांस गंडस्थळे घांसतात व्याधकचानें.

† खांदीवर. ‡ चोंचेने. § मनोहर. ॥ गोदावरीतीरस्थ.

॥ न्यारामाचें.

रामास योग्य जें कर्म तें व्यानें केलें. आतां तो ब्राह्मणाचा पुत्रतरी जिवंत होवो.

(शंबूक पहिला देह टाकून दुसरा दिव्य देह धारण करून येतो.)

दिव्यपुरुष—राम देवाचा जय असो. ह्या चरणप्रसादानें दोन गोष्टी झाल्या.

श्लोक.

देऊनियां अभयवांचविलेंद्विजाला ॥

* शास्त्रनियांमजदिलेंतनु† वैभवाला ॥

शंबूकगींनतअसेतुमच्यापदांतें ॥

‡संसंगजा॥मृतिहिघालविआपदांतें ॥ ११ ॥

रामचं०—ह्या दोन्ही गोष्टी मला प्रिय आहेत. तर आतां तूं जा, आणि आपल्या उग्रतपाचें फळ भोग.

आर्था.

आनंदमोदजेथें जेथेंशिवपुण्यसौख्यहींअसती ॥

वैराजनामकींच्या लोकींसंततअसोतुझीवसती ॥ १२ ॥

शंबूक—हा तुमच्या पायांचा महिमा. हे तपाचें फळ ह्मणवत नाहीं. अथवा हा तपानेंच मोठा उपकार केला ह्मणावा कां कीं.

श्लोक.

ज्यासोधावेन्निभुवनिंजनींलोकनाथाशरण्या ॥

तोशूद्रातें॥हुडकितमला** पातलायाअरण्या ॥

हेंपुण्याचेंफळनतरिहेलंघुनी†† योजनातें ॥

* दंडकरून. † दिव्यदेहाला. ‡ नम्र. § थोरापासून आलें. ॥मरण.

॥ सोधीत. ** पावला. †† अनेकयोजनें मार्ग.

येतेकैसेसुचरणपुन्हादंडकेच्यावनाते ॥ १३ ॥

रामचं०—हे काय दंडकावन ? (चोहोंकडेपाहून.)

श्लोक.

कोठेंझाडीनिबिडादिसतीरूक्षओसाडरानें ॥

द्ययींठयींध्वनिहिउठती निझरांचेभरानें ॥

येथेतीर्थाश्रमगिरि‡तटिन्यादिकांचे‡विभाग ॥

पूर्वेचेसेदिसतिमजहेडंडकारण्य॥भाग ॥ १४ ॥

शंभूक—हेच दंडकावन तें. येथे तुम्ही पूर्वी कांहीं दिवस राहिल्यां होतां. व्यावेळेंस.

आर्या.

चवदासहस्रचवदा राक्षसयेथेचकींतुम्हीवधिले ॥

खरदूषणत्रिशिरही ॥संपविलेमुख्यजेतयां**मधिले ॥१५ ॥

तेणेंकरूनह्या जनस्थानांत आह्लासारख्या भिन्यालोकांसही निर्भय पणें संचार करण्यास मोकळीक झाली.

राम०—तर केवळ दंडकावनच नाही, जनस्थानही आहे काय ?

शंभूक—होय खरेच. ज्यांत उन्मत्त आणि भयंकर श्वापद कुळें वास करतात, व ज्यांकडे पाहतांच सर्वांच्या आंगावर रोमांच उभे राहतात, अशीं हीं दक्षिणदिशेकडील मोठालीं घोर अरण्ये जीं दिसतात तीं जनस्थान संबंधीच होत.

श्लोक.

कोठें††शून्यभयंकरध्वनिकुठे‡‡सत्वाचियेऊठती ॥

* प्रवाहांचे. † जोरानें. ‡ पर्वत नदी इत्यादि. § भिन्न भिन्नस्थानें.

॥ प्रदेशः ॥ मारले. ** त्या राक्षसां मधले. †† ओसाड.

‡‡प्राण्यांचे

कोडेहे* ज्वलनप्रसुप्त† भुजगश्वासानिलेंपेटती॥
 कोडेस्वल्नजळें‡दरेंतहि§ अशासीमापहादीसती ॥
 तान्हेले॥ करभानुचे॥ अजगरस्वेद्वप्रशिती ॥ १६ ॥

राम०—खरेंच. तेंचहें जनस्थान.

श्लोक.

पाहतांहेजनस्थान**भूतपूर्वा†खरालय ॥

प्रव्यक्षतेचवृत्तांतपूर्वाचेभासतीमला ॥ १७ ॥

(चोहोंकडे पाहून.) जानकीला बागवगीच्याची फार
 आवड असे, ह्मणून येथें तिचें चित्त फार रपलें होतें. ती-
 च हीं वनें आतां कितीतरी भयाण दिसतात हो!
 (डोळ्यांत अश्रु आणून ह्म०)

दिंडी.

तुह्मांसंगेंराहीनह्यावनांत ॥

मंदशीतळमधुगांधिवायुज्यांत ॥

ह्मणतहोतीकीं‡‡प्रियादिवसरात ॥

स्नेहतीच्यातैसाचतोमनांत ॥ १८ ॥

आर्या.

जरिकांहींनकरी प्रिय जनसौरव्येंदुःखदूरकरितोकीं ॥

तेंव्यासधनविलक्षण जोज्यासप्रियअसेलजनलोकीं ॥ १९ ॥

शंबूक—हीं दुर्गम अरण्यें राहूंदा. आतां शांत गंभीर अर्शी,
 मधलीं अरण्यें पहा. ज्यांमध्ये मत्तमयूर कंठाच्या कांती

*अग्नि. †निजलेल्या सर्पाच्या श्वासोश्वासानें. ‡गुहांत.
 §वनप्रांत ॥ सूयकिरण ॥ अजगरांचा घर्मस्राव.

**पहिलें. †† खरासुराचें स्थान. ‡‡जानकी.

प्रमाणें श्यामकांतीनीं सुशोभित असे पर्वत आहेत. ज्यां-
त तरुणवृक्षांची दाट झाडी आहे, ज्यांची छायाही निविड
आणि नीलवर्ण दिसत आहे. आणि ज्यांत हरिणादि प-
शूंचे कळप निर्भयपणें संचार करीत आहेत. अणखे ज्यां-
त चमत्कार पहा,

आर्या.

होतां* मत्तशकुंता क्रांतगलां वृष्पसंघं‡वानीर ॥

झालेंसुराभिनद्यांचें जेंशीतस्वच्छवाहतेनीर ॥ २० ॥

पक्कफलभरेंदिसती' श्यामलं§ जंवूनिकुंजहेदाट ॥

ध्वनिमोठ्यानें उठती सरितांचेव्यांतवाहती॥ पाट ॥ २१ ॥

पर्वतगुहांततरुणं॥ प्रोन्मदं** भल्लूकं गर्जनाकरिती ॥

†† ज्याच्याप्रतिध्वनीनीं मिश्रितहोतांचदशादिशाभरिती २२

हत्तीनींनिजमस्तें‡‡शल्लुकिचेघर्षितां§§महास्कंध ॥

व्याच्यातीक्ष्णरसांचा भरलारानांतउग्रहागंध ॥ २३ ॥

राम०—(डोळ्यांचेपाणी आंवरून.) तुझा मार्ग कल्याण प्रद

असो. आतां पुण्यलोकास जाण्याकरितां विमानांत बैस जा

शंभूक—फारउत्तम. परंतु प्राचीन ब्रह्मवादी अगस्त्य ऋषि येथू-

न जवळच आहे. व्याला वंदनकरून मग शाश्वत पदास

जाईन.

(असेंबोलून निघून जातो.)

राम०—(मनांत ह्मणतो.)

*तरुणपक्ष्यांनीं अविष्टित. †ज्यापासून वृष्पें गळतात. ‡वेतसवृक्ष.

§जांवळीचेवेटे. ॥प्रवाह ॥उन्मत्त. **आस्वलें. ††व्यागर्जना.

‡‡रायआंवळीचे.

§§खांदी.

श्लोक.

पुन्हावनविलोकिलेंप्रथमपाहिलेंजेअसे ॥
 जयांतअस्मिजाहलेंसुचिरराहणारेअसे ॥
 गृहस्थहिवनस्थहीरतहिआन्धर्मासों
 प्रपंचसुखभोगितांकर्धिविरक्तझालेंसों ॥ २४ ॥

श्लोक

तेहेगिरीवसतिमोर* सदारयेथें ॥
 तीहींवनेंमृगकुळेंफिरतातजेथें ॥
 गंगातटेंदिसतितींचसुरम्यमातें ॥
 व्यापूनशोभवितिवेतअशोकज्यांतें ॥ २५ ॥

आर्था.

जोजवळुनिहिपहातां † घनघनमालिसमानदिसताहे ॥
 तोप्रस्रवणगिरीहा ज्यावरिगोदावरीनदीवाहे ॥ २६ ॥

श्लोक.

याच्याशृंगावरिचवसतीजाहली‡ गृध्रपाची ॥
 व्याच्याखालींवसतिअमुचीपर्णशाळेंतसाची ॥
 वृक्षछायानिबिड,करितीशब्दनाना§शकुंत ॥
 वाहेगोदावरिजळअसेरम्य॥याचे¶ वनांत ॥ २७ ॥

ह्यावरून येथेंच पंचवटी असावी. ज्या पंचटींत आमचा चिर-
 काळ वास झाल्यामुळे अनेक प्रकारच्या प्रसंगांवरून हे प्रदेश
 फारच ओळखीचे झाले आहेत. आणि माझ्याप्रियेची प्रियज्ञस्वी
 जी वासंतीनामक वनदेवता तिचें राहण्याचें ही हेंच ठिकाण तरमा-

* सखीक. † घन—दाटजी घनमाला—मेघमाला तत्सदृश.

‡ जटायुची. §पक्षी. ॥ या पर्वताचें. ¶ वनप्रदेश.

तू आज मजवर केवढे संकट येऊन पडते हे! ह्यासमयीं तर मला असे वाटते.

श्लोक.

करीदुःखाभारीविषरसशरीरींपसरला ॥

जणेवेगे* शल्यावयवचिममांगांतभरला ॥

† कृतग्रंथीजैसात्रणफुटुनिमर्चिजमला ॥

असाहाशोकाग्नीविकळकरितोमोहुनिमला ॥ २८ ॥

तथापि मित्रांप्रमाणे पूर्व परिचित असे जे हे वनभूमीचे भाग ह्यांकडे पहावे सैवाटते. (निरखून पाहून.) ह्या वनभूमीची रचना पालटून अस्ता व्यस्त झाली! पहा.

श्लोक.

जिथेहोतेपाणीदिसतिनदिचीतेथ‡पुलिनै ॥

§ विपर्यासेझालीं॥घनविरळसारींतरुवने ॥

बहूताकाळानेमज॥विपिनवाटे**नवजसे ॥

स्थितीहे†† शैलांचीसुचविपहिलेंहेवनअसे ॥ २९ ॥

ह्या पंचवटीला वल्हांडून जावे असे मी मनांत आणतो, तरी हा पंचवटीप्रदेश बळाने माझे आकर्षणच करतो. काय करावे. (करुणा युक्त होऊन.) हाय हाय!

श्लोक.

‡‡ जीमद्वयेदिवस§§प्रियेसहतसेनेलेजसेस्वगृही ॥

प्रेमसांगतसोजनाप्रतिजिच्यादीर्घाकथाप्रव्यही ॥

* सलाचा अंश. † ज्याने गांठ बांधली. ‡ वाळवंटे.

§ उलटापालटने. ॥ दाठतीं पातळ, पातळतीं दाट. ॥ अरण्य.

** नवीन. †† पर्वतांची. ‡‡ ज्या पंचवटीत. §§ सीतेसह.

तीहीपंचवटीप्रियेविणकसापाहील*हा†पावना ॥

किंवाआजतिचीकसानकरितांजाईल‡संभावना ॥ ३० ॥

(इतक्यांत शंबूकयेतो.)

शंबूक—रामदेवाचा जय असो. हे रामदेवा, तुम्ही जवळ आलां आहां हे माझ्या मुखाने ऐकून भगवान् अगस्त्य मुनि तुम्हांस ह्मणत आहे कीं, एकवेळ दर्शन देऊन जावे. आपण विमनांतून उरतांच आपणास § अक्षवण करण्याची सिद्धता करून ॥ वस्सला लोपामुद्रा वाट पाहत बसली आहे. आणि शिष्य मंडळीही आपल्या दर्शनाची इच्छा धरून मार्गप्रतीक्षा करीत आहे. आपण आलां असतां आपला खोळंबा करणार नाहीं. लौकरच निरोप देऊं. तुम्हें पुष्पक विमानही वेगवंत आहे. आम्हांस दर्शन देऊन मग विमनांत बसून स्वदेशास गेलांतरी अश्वमेध यज्ञाच्या समयास जाऊन पोहचाल.

राम०—बरे आहे. भगवान् अगस्त्य मुनि आज्ञा करतात तसें केले पाहिजे.

शंबूक—तर मग विमान तिकडे चालवावे.

राम०—हे भगवति पंचवटिके, गुरुजनांची आज्ञा मोडतां येत नाहीं, ह्मणून हा राम तुझें उल्लंघन करून तिकडे जातो, ह्याची क्षणभर क्षमाकर.

शंबूक—देवा पहा पहा ह्या वनांतील चमत्कार.

* हाराम. † पवित्रां. ‡ सत्कार. § मंगलार्ता.

श्लोक.

* कुजांतं घोरघुबडेवसतीतयांचे ॥
 † घुक्कारऐकुनि § मुके ॥ ब्रज ॥ वायसांचे ॥
 ** श्येनस्वनापरिसतांचिसमस्तसर्प ॥
 वृक्षावरीलपतिहोउनिनष्टां † दर्प ॥ ३१ ॥

आर्या.

ऐसेज्यावरिअसती फारचमक्कारदर्शनीयअसा ॥
 हाक्रौंचावतनामा पर्वतरामानपाहशीलकसा ॥ ३२ ॥

आणखी चमक्कार पहा.

श्लोक.

ज्यांचेगुहांत †† रवगद्गदफारहोती ॥
 गोदाप्रवाहबहुज्यावरवाहताती ॥
 शृंगाग्रभागअवलंबितिमेघज्यांचे ॥
 तेहेपहासकलपर्वत §§ दक्षिणेचे ॥ ३३ ॥

श्लोक.

अन्योन्यभेटीघडतांजयांच्या ॥
 कल्लोळमाळाउठतीजळांच्या ॥
 प्रवाहगंभीरपवित्रज्यांचे ॥
 पहामहासंगमेहेनद्यांचे ॥ ३४ ॥
 (असें बोलून सर्व निघून जातात)

दुसरा अंक समाप्त : ॥

* लतागृहांत. † भयंकर. † घुबडांचे शब्द. § शब्द र-
 हित होतात. ॥ समूह. ॥ कावळ्यांचे. ** ससा-
 ष्याचा शब्द. †† मदहीन.
 †† शब्द. §§ दक्षिणभागींचे.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ३.

स्थल.

पंचवटीवन.

पात्रे.

तमसा.	सीतेचीसखी.
मुरला. . . ,	लोपामुद्देचीसखी
सीता.	रामाची स्त्री.
रामचंद्र.	अयोध्याधीश.
वासंती	वनदेवता.

(तदनंतर तमसा आणि मुरला ह्या दोन नद्या स्त्रीरूप धरून येतात.)

तमसा—सखि मुरले, तूं फार गडबडीनें कोणीकडे चाललीस ?

मुरला—बाई तमसे अगस्त्यमुनीची पत्नी लोपामुद्दा हिनें मला गोदावरी नदीकडे निरोप सांगावयास पाठविलें आहे. ती ह्मणाली, गोदावरीला सांग कीं, रामभद्रानें सीतेचा व्याग केल्यापासून त्याची काय अवस्था झाली आहे, हे तूं जाणूनच आहेस.

आर्या.

नदिसेर्गभीरपणे परि^०तद्धृदयीं † घनव्यथा[‡]बाढ ॥

§ पुटपाकासमज्याचा करुणारसजाहलाअसे ॥ गाढ ॥ १ ॥

तादृश ॥ इष्टजनास कष्ट पडल्याच्या स्मरणाने फारच वाढले-
ल्या शोकसंतापाने रामभद्र सांप्रतकाळी फारच क्षिण झाला आहे.
व्याला पाहून माझे वृद्धदय कांपले. आतां हा रामभद्र परत जातांना
पंचवटी वनांतून जाईल, तेव्हां पुर्वी जानकी सहवर्तमान ज्याज्या
प्रदेशांत व्याने निवास केला तेते ओळखीचे प्रदेश खचीत व्याच्या
दृष्टीस पडतील. आणि तो रामभद्र जरी स्वभावतः धैर्यवान् आहे
तरी अशा अवस्थेत तो व्या वन प्रदेशांत गेला असतां अतिश-
यित शोकक्षोभाच्या वेगाने व्याचे धैर्य सुटून वारंवार व्याजवर
मोठे कठिण प्रसंग येतील ही मला मोठी काळजी आहे. यासाठीं
बाई गोदावरी, व्याच्या वेळीं रामभद्रास संभाळण्याविषयीं त्यां
फार सावध रहावे.

श्लोक.

अहेदुः खीरामशोकज्वराने ॥

घालीं वाराथंड^{**} वीचीकरणे ॥

जेव्हां जेव्हां मोह होईल व्याला ॥

तेव्हां तेव्हां रक्षव्याच्या जिवाला ॥ २ ॥

तमसा—स्नेहाचा दक्षपणा असा असावा हे योग्यच आहे, पण

आतां रामभद्राचा संजीवनोपाय ह्मणशील तर जो मुळचा
तोच, आज सहजांत जवळच आला आहे.

* रामाच्या वृद्धयांत. † अतिदुःख. ‡ दृढ. § अग्नीतभाजलेल्या
औषधाप्रमाणे. ॥ बळकट. ॥ सीतेस.

** तरंगरूप हस्ताने.

मुरला—तो कसा बरें ?

तमसा—एक कसातो सांगतें. पूर्वी वाल्मीकि ऋषीच्या तपोवनांत जानकीला सोडून लक्ष्मण माघारागेल्यावर, जेव्हां जानकीला प्रसूतिवेदना झाली, तेव्हां तें दुःख तिला सोसवेना ह्मणून तिनें गंगाप्रवाहांत आपणास घालून घेतलें. मग फार वेळ गेला नाही तो लागलीच त्या प्रवाहांत जानकी दोन बालक प्रसवली. ते समयीं दयाळू पृथ्वी आणि भागीरथी ह्यांनीं येऊन तिचें संरक्षण केलें. पुढें ते बालक स्तनपाना पासून सुटल्यावर स्वतां भागीरथीनें नेऊन वाल्मीकि ऋषीच्या स्वाधीन केले.

मुरला—योग्यच आहे. थोरांनीं साह्य केल्यावर कोणतीही अडचण रहावयाची नाही.

आर्या.

* परिणामहा† अशांचा उत्तमहोतेचि ‡ दुःखदहिजरितो ॥

जेथे§ एवंविधजन॥ साहिव्याला॥ झटोनियांकरितो ॥ ३ ॥

तमसा—ह्या समयीं तर, शंबुकाचा वध करण्याकरितां रामभद्र जनस्थानास आला आहे, असें वर्तमान भागीरथीनें शरयू मुखापासून ऐकल्यावरून जी शंका लोपामुद्देनें स्नेह भावास्तव घेतली तीच शंका मनांत आणून भागीरथी कांहीं गृहकृत्याच्या मिषानें सीतादेवीला बरोबर घेऊन गोदावरीला भेटण्यासाठीं आली आहे.

मुरला—भागीरथीनें चांगला विचार केला. कीं जेव्हां राम भद्र राजधानींत होता, तेव्हां लोककल्याणाच्या अनेक

* शेवट. † जानकी सारख्यांचा. ‡ पूर्वीदुःखदेणाराही.

§ पृथ्वीगंगासदृश. ॥ साह्याला. ॥ अगत्यानें.

कृत्यांकडे व्याचें चित्त गुंतलेलें होतें. ह्यासमयीं तर चित्तास व्यग्रता काहींच नाही. एक शोकमात्र ज्याच्या चित्तास सोबती, अशा रामभद्राचा पंचवटींत प्रवेश झटला ह्यणजे मोठाच अनर्थ होणार. ह्यासाठीं तिनें सीतादेवी इकडे आणली हें बरें केलें. पण आतां सीता देवीकडून रामभद्राचें आश्वासन ती कोणत्या प्रकारें करवील कोण जाणे.

तमसा—आज भागीरथीनें सीता देवीला असें सांगितलें आहे कीं, अगे वत्से जानकी, आज तुझे पुत्र कुश लव ह्यांचा बारावे वर्षाचा वाढव्रीस आहे, यासाठीं आयुष्य वृद्ध्यर्थ मंगल विधि केला पाहिजे. ह्याजकरितां आपल्या हातांनीं पुष्पें आणून आपला आद्यश्वशुर आणि मनुवंशाचा उत्पादक जो निष्कलंक देव * सविता त्याची पूजा कर. भिऊंनको. तूं भूमिभागावर हिंडत फिरत असतां तुला आमच्या प्रभावानें वनदेवता ही पाहूं शकणार नाहीत. मग मनुष्ये कोठून ? असें तिला सांगून मलाही आज्ञा केली आहे, कीं हे तमसे, जानकीचा प्रेमा तुजवर फार आहे, याकरितां तूंच हिच्या बरोबर राहून हिचें रक्षण कर. तर आतां मला भागीरथीच्या आज्ञेप्रमाणें केलें पाहिजे.

मुरला—तर मग आतां मला गोदावरी कडे जाण्याची गरज नाही मी हा वृत्तांत लोपामुद्द्रेला जाऊन सांगते. रामभद्र ही तेथें आला असेल असे वाटते.

तमसा—ती जानकी पहा गोदावरीच्या डोहा पासून निघून इकडे येत आहे.

श्लोक.

गोदावरीमधुनजानकिहेनिघालीं ॥
 धुंढावयापतिसकायवनी* रिघाली ॥
 मूर्तीचकेवळदिसेकरुणारसाची ॥
 किंवाव्यथाविरहजा† धृतदेहसाची ॥ ४ ॥

श्लोक.

म्लान‡ पांडुर§ कपोल॥ जेंधरी ॥
 लोंबतीकुटिलकेशज्यावरी ॥
 ऐशियाधरुनिरम्य॥ आनना ॥
 जानकी** सुतनुयेतसेवना ॥ ५ ॥

मुरला--खरें तीच ही.

श्लोक.

नवपल्लवकोमलअंगअसे ॥
 वृदर्याअतिदारुणशोकवसे ॥
 सुकवीपरिपांडुशरीरतिचें ॥
 †† शरदकजसा§§ दलकेतकिचें ॥ ६ ॥

(असे बोलून तमसा मुरला दोघी निघून जातात.)

(ही पूर्वोत्तर कथेची सूचना झाली.)

(पडद्या पलीकडे शब्द होतो.) कायहा अन्याय ?

(इतक्यांत फुलें वेंचीत वेंचीत सीता येते, आणि करुण युक्त उक्कंठेनें ऐकून ह्मणते.)

* शिरली, † मूर्तिमती. ‡ पांढरे.

§ गाल. ॥ मुख. ॥ मुखा. ** सुंदरी. †† शरत्कालीन सूर्य.

‡‡ पत्र.

सीता—अहो, मला वाटते माझी प्रियसखी वासंती बोलते.

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

श्लोक.

व्यासीतेनेनिजकरंयुगेतोडिल्यापल्लवांनीं ॥

पूर्वीप्रेमै*करिकलभहापोशिला ज्ञानवांनीं ॥

सीता—(मधेचहणते.) मग व्याचे येथे काय आहे?

(पुन्हा पडद्यांतून. उत्तरार्ध निघते.)

तोहाडोहीनिजपुवतिशोःक्रीडतां†संपदाने ॥

वेगेअन्ये‡द्विरदपतिनेगांठिला॥दुर्मदाने ॥ ७ ॥

सीता—(घाबरी होऊन कितीएक पावले पुढे जाऊन हणते.)

हे प्राणनाथा, रक्षण कर रक्षण कर. व्या माझ्या पुत्राचे रक्षण कर. (किंचित् विचार करून.) हायहाय, ह्या पंचवटीच्या दर्शनाने मज मंदभाग्येच्या मुखांतून तीच ॥पूर्वपरिचित अक्षरे येतात! हा प्राणनाथा! आतां माझी हाक तुला कोठून ऐकू जाणार! (असे हणून मूर्छा पावते.)

(इतक्यांत तमसा येते.)

तमसा—वसे जानकी, सावधहो सावधहो.

(पडद्यापलीकडून रामाचा शब्द होतो.)

हे विमानराजा पृष्पका, येथेच उभे रहावे.

सीता—(भय कंप आणि हर्ष ह्यांनी युक्त होवताती हणते.)

अहो सजल मेघाच्या ध्वनी सारखा गंभीर असा हा शब्दघोष कोठून होत आहे वरे! जो शब्दघोष माझ्या-

* मजशावक. † नव्यापल्लवांनीं. ‡ आनंदाने. § दुसऱ्यागजाने.

॥ उन्मत्ताने. ॥ पूर्वाज्यांचा अभ्यास

कर्णरंध्रांतशिरून मजमंदभाग्येला लागलेंच जाणो जीव
दान देतो !

तमसा—(स्नेहानें डोळ्यांस पाणी आणून ह्मणते.)

सखी जानकी,

आर्या.

* अव्यक्ताध्वनिवरही उद्भवली प्रीतिकांतुलापेशी ॥

मेघासमयूरीशी पाहुनिझालीस † उस्सुककैशी ॥ ८ ॥

सीता—बाई तमसे, अव्यक्त ध्वनि असें कां ह्मणतेस? नाही
नाहीं असें ह्मणूनको. मी तर ह्या शब्दस्वरावरून ख-
चीत ओळखलें, कीं माझा प्राणनाथच बोलला.

तमसा—होहो, ऐकते, कीं तपश्चर्याकरणाच्या कोणी एका शूद्रास
दंडकरण्यासाठीं इक्ष्वाकु वंशोद्भव कोणी राजा जनस्थानास
आला आहे. तोच हा असेल.

सीता—असें आहे काय? तर मग हें मोठें भाग्य, कीं त्या रा-
जानें आपला राजधर्म अजून सोडला नाही!
(पडद्यापलीकडे रामाचा शब्द होतो.)

श्लोक.

ज्यामाजिवृक्षमृग* संघहिवंधुझाला ॥

ज्यांत † प्रियेसहितम्यां ‡ चिरवासकेला ॥

जेथें गुहाबहुत ओषहिनिर्झरांचें ॥

गोदावरीजवळच्यातटहे § नगांचे ॥ ९ ॥

(इतक्यांत रामचंद्राचें विमान खालीं उतरतें.)

सीता—(रामाकडे पाहून.) हायहाय, कसाहा अगदीं प्रभात-

* अस्पष्ट. † शब्दावर. ‡ उक्कंठिता.

* समुदाय. † सीतेसहवर्तमान. ‡ बहुतकाल. § पर्वतांचे.

काळच्या चंद्रमंडलासारखा पांडुरवर्ण आणि केवळ कृ-
श व दुर्बळ झाला आहे. ह्याच्या आकारावरून आणि
सौम्य गंभीर वर्तनावरून मात्र हा ओळखतां येतो. हा-
च माझा प्राणनाथ खरा. ह्याची अशी अवस्था पाहून म-
ला मूर्च्छा येते. बाई तमसे मला संभाळून धर. (असें
ह्मणून तमसेच्या गळ्यास मिठी घालूनमुर्च्छा पावते.)
तमसा—(सीतेला सांभाळून धरून ह्म०) वत्से, सावधहो,
सावधहो.

(पडद्यापलीकडून पुनः शब्द होतो.)
ह्या पंचवटीच्या दर्शनाने मला असें होतें.

श्लोक.

जोदुःखाग्नीअंतरींगुप्तहोता ॥
तोमोठ्यानेपेटघेणारआतां ॥
वाटेव्याचाधूमहा*मोहभारी ॥
पूर्वीमातेव्यापितोदुःखकारी ॥ १० ॥

तमसा—(मनांत ह्म०) हां, पूर्वी लोपामुद्रा व भागीरथी ह्यांनीं
जे भविष्य केलें तें हेंच.

सीता—(सावध होऊन) हायहाय, हे कसें भाषण निघालें?
(पुनः पडद्यांतून शब्द होतो.) हे प्रियसखी, हे दंडका-
रण्यांत सुख देणारी, हे जनकराजतनये. (असें ह्मणून
राम मूर्च्छित होतो.)

सीता—हायहाय, धिक्कार असो, ह्या मजदुर्भाग्येच्या उद्देशाने
हा प्राणप्रिय नेत्रकमळें मिटून मूर्च्छित झाला कीं!—हाय-
हाय कायकरावें? हा श्वासोश्वास टाकीत निश्चेष्ट होऊन

* मोहहाच दुःखाग्नीचा धूम.

अस्ताव्यस्तपर्णे धरणीवर पडला कीं? बाई तमसे, धांव धांव, माझ्या प्राणप्रियाला संभाळ. पहा तो निश्चेष्ट पडला. न्याला वांचीव वांचीव. (असें बोलून तिच्या पायांपडते.)

तमसा—सखे, तुजवांचून मी काय करूं?

आर्या.

गैकल्याणीजानकि तुजवांचुनिकोणवांचविलयाला ॥

स्पर्शतुद्रयाहस्ताचा प्रिय,नेइलतोचतापविलयाला ॥ ११ ॥

सीता—बरे आतां जें होणार तें होऊ. तूं ह्मणतेस तसेंकां होईना. (असें ह्मणून त्वरेनें रामाला स्पर्श करावयास जाते.)

(इतक्यांत भूमीवर पडलेला आणि डोळ्यांस पाणी आणून सीतेनें वृद्धयास स्पर्श केल्यामुळे आल्हाद पावलेला असा रामचंद्र येतो.)

सीता—(किंचित् हर्ष पावून मनांत ह्म०) ह्या त्रैलोक्यनाथाच्या देहांत परतून जीवित आले असें वाटते.

राम०—(स्पर्शसुखाचा अनुभव घेऊन.) अहाहा, काय चमत्कार झाला हा!

श्लोक

भासेमलारसत्रिचंदनपल्लवांचा ॥

* कींकाठिलापिलुनि† चंद्रकरांकुरांचा ॥

हासौख्यदायक‡ अहावृद्धयास§साचा ॥

केला॥ विलेपसुमहौषधिच्यारसाचा ॥ १२ ॥

* किंवा. † चंद्र किरण रूप अमृतांकुरांचा. ‡ आश्चर्य.

§ खरा. ॥ लेपन.

श्लोक.

* स्पर्शहामजगमेपहिलागे ॥

जोउरासमृदुशीतललागे ॥

जीवऊनिमजमोहकरीतो ॥

लागतांन्दृदयतापहरीतो ॥ १३ ॥

आर्या.

संतापेंजीमूर्छा आलीतक्काळघालवूनितिला ॥

हाआनंदेंदेतो जडतापुनरपितशीचमन्मतिला ॥ १४ ॥

सीता—(भयानें कंपित होऊन नृदयावरचा हात काढून ह्मणते.)

झालें इतकेंच ह्यासमयीं मला पुष्कळ आहे.

राम०—(बसला राहून.) काय ! ती दयाळू सीतादेवीच मा-

झ्या जवळ आली काय ?

सीता—हायहाय, आतां प्राणनाथ मला सोधूं लागेल. कसें

करावें बरें ?

राम०—असो, पाहतों बरें आलीकीं कायती.

सीता—बाई तमसे, आपण अंमळ एकीकडे व्हावें हें बरें. कदा-

चित् प्राणनाथानें मला पाहिलें तर त्याच्या आज्ञेवांचून

मी जवळ आलें इतक्यावरून तो मजवर फारच कोप

करील.

तमसा—अग्रे वसे जानकी, भागीरथीच्या वरप्रसादेंकरून

वनदेवतांसही तूं अदृश्य आहेस. भितेस कां ?

सीता—होय, असें आहेखरें, मला स्मरण नवतें.

राम०—हे प्रियसखी जानकी, हे प्राणप्रिये जानकी.

सीता—(आपणासीं बोलते.) हे प्राणनाथा, आज पर्यंत जो

वृत्तांत झाला न्याला हें भाषण अयोग्य दिसतें. मी खरी प्राणप्रिया असतें तर माझी अशी दशा कां झाली असती? अथवा हें मी काय मनांत आणतें. येणेंकरून मी वज्रवृद्ध्या आहे असें होईल. कां कीं, जिला जन्मांतरीं ही दर्शन होणें कठीण अशी जी मी दुर्दैव हिला उद्देशून ह्या प्रकारचें भाषण करणारा जो माझा प्राणप्रिय व्यावर मी रागेंभरतें तर मी अशी निष्ठुर कशी होऊं? व्याचें वृद्धय मी जाणतें, आणि माझें वृद्धय तो जाणतो. माझ्या दैवीं होतें तें झालें. ह्याचा दोष म्यां व्याकडे कां लावावा?

राम०—(चोहोंकडे पाहून.) हायहाय, येथें कोणी नाहीं मला भ्रांति झाली काय?

सीता— कायगे तमसे, व्यावेळेस ह्यानें माझा विनाकारण परिव्याग केला. ह्यावरून तर माझें वृद्धय ह्याजकडे वळूनये, असें असतां ह्यासमयीं ह्याला अशा प्रकारचा पाहून माझें वृद्धय ह्याजवर इतकें कां आसक्त होतें हें मला समजत नाहीं.

तमसा— वसे जानकी, असें कां होतें तें मी समजलें. सागतें.

दिंड्या.

निराशेनें जाहलें उदासीन ॥

चित्ततूझें विप्रियें फार खिन्न ॥

करुणवचनें याचिया होय दीन ॥

तरीसौ जन्ये असे सुप्रसन्न ॥ १४ ॥

तुझें आधीं चित्त तें महोदार ॥

दीर्घविरहें उस्सूक असे फार ॥

तया पाहोनी न करितां उशीर ॥

अलाप्रेमाचापूरव्या* गभीर ॥ १५ ॥

चित्ततूक्ष्णैवाटतेचंद्रकांत ॥

पूढेयेतांप्रियपूर्णचंद्र† कांत ॥ १६ ॥

प्रेमपाझरसूटला‡ तथाभारी ॥

घडे§स्वाभाविककोणतयावारी ॥ १७ ॥

राम०—हे देवी जानकी, कोठे आहेस !

साक्या.

स्नेहें॥ आर्द्रसुशीतलऐसास्पर्शतुझामजझाला ॥

स्पर्शनव्हेहामजवरितुझा॥ मूर्तप्रसादआला ॥ १८ ॥

आझुणिमाते** स्निग्धकरीतोनवलमलाहेमोठे ॥

जीचास्पर्शप्रियकरतीतूआतांसशीकोठे ॥ १९ ॥

सीता—ज्यांत अपार स्नेहभाव विसून येतो, ज्यांत आनंदा-
श्रुच्या धारा चालतात, असे हे प्राणनाथाचे विलापशब्द
ऐकून, जरी माझे जन्म निष्कारणपरिव्यागाने दूषित
झाले आहे, तरी हा जन्मलाभ मला फारच मानवला, आ-
णि धन्यसा वाटला.

राम०—अथवा प्रिया येथे कोठून येणार? मला निरंतर तिचा
ध्यास लागला आहे. व्या दृढ अभ्यासा मुळे हा मला
भ्रम झाला असेल असे वाटते.

(पडद्या पलीकडून शब्द होतो.) कायहा प्रमाद कायहा
प्रमाद! (पूर्वोक्त श्लोकार्ध.)

व्यासतिनेनिजकरवुगेतोडिल्यापल्लवांनी ॥

पूर्वीप्रेमेकरिकलभहापोशिलाजोनवांनी ॥

* मोठा. † पति. ‡ चित्तास. § स्वभाव सिद्ध गोष्ट.

॥ स्निग्ध.

॥ मूर्तिमंत.

** स्नेहयुक्त.

राम०—(करुणायुक्त होऊन उक्कंठेनें ह्म०) मग व्याचें काय आहे?

(पुन्हा पडद्यांत शब्द होतो. उत्तरार्ध.)

तोहाडोहीनिजयुवतिशीं क्रीडतां संमदानें ॥

वेगें अन्येंद्विरदपतिनें गांठिला दुर्मदानें ॥

सीता—ह्या समयीं कोण बरें व्याला सोडवील ?

राम०—कोठें आहेतो. कोठें आहेतो दुरात्मा? जो माझ्या प्रिय सखीच्या पुत्रास आणि व्याच्या स्त्रीस पीडा देतो. (असें ह्मणून झटककरें उठतो.)

वासंती—(प्रवेश करून मोठ्या गडबडीनें ह्मणते.) कोण, देव रघुनंदन रामभद्र काय ?

सीता—अहो ही माझी प्रियसखी वासंती काय ?

वासंती—रामदेवा, तुझा जय असो.

राम०—(तिजकडे पाहून,) कोण ही माझ्या जानकीची प्रियसखी वासंती काय ?

वासंती—रामदेवा, त्वराकर त्वरांकर. येथून जवळच जटायु पर्वताच्या शिखरा खालीं सीता तीर्थाच्या दक्षिणेस गोदावरीप्रतजाऊन व्या सीतादेवीच्या पुत्रकाचें संरक्षण कर.

सीता—हा तात जटायो, तुझ्या वांचून हें जनस्थान अगदीं शून्य दिसतें.

राम०—ह्या गोष्टी वृद्धयमर्म भेदणाच्या आहेत.

वासंती—महाराज, इकडून ह्यावाटेनें यावें.

सीता—कायगे तमसे, खरेंचका मी कोणास दिसत नाहीं? वनदेवता देखील मला पाहूं शकत नाहीतना ?

तमसा—अगे वत्से जानकी, सर्व देवतां पेक्षां भागीरथीदेवीचें सामर्थ्य मोठें आहे. तिचें बोलणें खोटें व्हावयाचें नाहीं.

मग उगचि कां शंका मनांत आणितेस ?

सीता—तर मग आपण निःशंक पुढें जाऊं.

(असें ह्म गून दोधी पुढें जातात.)

राम०—हे भगवती गोदावरी तुला नमस्कार असो.

वासंती—रामदेवा, आनंदाची गोष्ट झाली. सीतादेवीचा पुत्र

गजराज स्त्रीसहवर्तमान विजयी होऊन आला.

राम०—हे पुत्रका, विजयी आणि दीर्घायुहो.

सीता—काय आश्चर्य हें! एकून माझा लाडका वत्स इतक्या यो-

ग्यतेचा झालाना ?

राम०—हे महादेवी जानकी, तूं मोठ्यादेवाची होस. पहा.

श्लोक.

ज्यानें बाळपणींतुद्रयाचजवळीयेऊनि* दंतांकुरें ॥

ओढावातवां कर्णपल्लवभयेंद्रूनि† किंवाकरें ॥

तोहापुत्रतुझा‡ गजायुतबळीझालाकसागेपहा ॥

जेकल्याणघडे॥ वयांततरुणाव्याजाहलापात्रहा ॥ २० ॥

सीता—ह्याला उदंड आयुष्य असो. आणि ह्याला स्वस्तीशीं

वियोग कधीं नघडो.

राम०—गे सखि वासंती, बायकोची बरदास्त कशीठेवावी ह्यावि-

षयींचें चातुर्य हा वत्स कसाशिकला आहे पहा!

श्लोक.

॥ श्रांता** स्वकांतानिरखूनिसव्वरी ॥

†† करीकरणें‡‡ जलसेकतीवरी ॥

* दंताग्रानें. † काना वरचा भूषण रूप पल्लव. ‡ शुंडाग्रानें.

§ दहासहस्र हत्तींचें बळज्यास. ॥ तरुणवयांत.

॥ दमलेली. ** स्वस्ती. †† सोडेंने. ‡‡ शिडकाव.

छत्रापरी* पुष्करपत्रहीधरी ॥

स्नेहेप्रियेचा† श्रमखेदतोहरी ॥ २१ ॥

लीलेने‡ उपडुनि‡ अब्जनालखंडे ॥

दंतांनीचघळुनिकाढितो§स्वतुंडे ॥

भक्षायाम॥ कवळतिलाकरोनिदेतो ॥

॥ कांतेचेमनरमवीकसेपहातो ॥ २२ ॥

सीता—बाई तमसे, हा तर अशा योग्यतेचा झाला. परंतु ते कु-

श लव इतक्या दिवसांत कसे झाले असतील कोण जाणे.

तमसा—जसा हा झाला तसेच तेही झाले असतील.

सीता—मी केवढीगे मंदभाग्या ही! मी केवळ पतिविरहाचेच दुःख भोगिते असे नाही. पुत्रविरहाचेही दुःख भोगिते.

तमसा—बाई वत्से, भवितव्यच असे. दैवा पुढे कोणाचा उपाय चालत नाही.

सीता—कायतरी दैवाची गति विलक्षण ही! मी पुत्र प्रसवून व्यर्थ. कांतर पहा. विरळ कोमळ आणि घवळ असे दंत, गोजिरवाणे गाल, मंद मनोहर हास्य, कुरुळ आणि कांळी अशी लहान लहान झुलपे, इतक्यांनी शोभणारी अशी माझ्या व्या पुत्रांची मुखकमळे माझ्या प्राणपतीने चुंबिली नाहीत.

पद २३.

प्रसवुनिम्यांकायकेले ॥ कीसारेव्यर्थगेलें ॥ ध्रु० ॥

नाहीपुत्रावणपुत्रांचे ॥ नाहीमुखहीवारशाचे ॥

प्राणनार्थेमुखव्यांचे ॥ नाहीढोळंपाहिलें ॥ प्रस० ॥ १ ॥

* कमलपत्र. † श्रमदुःख. ‡ कमळाच्या देंठाचे तुकडे.

§ आपल्यातोंदाने ॥ ग्रास. ॥ खिथेचे.

अंकीघेउनियांसुखाचें ॥ सांठवणलावण्याचें ॥

मुखकमळहीतयांचें ॥ प्रेमेंनाहींचुंबिलें ॥ प्रस० ॥ २ ॥

रांगतआलियाबाळांतें ॥ पावोनियांआनंदातें ॥

हातींउचलोनीतयांतें ॥ कडियेनाहींघेतलें ॥ प्रस० ॥ ३ ॥

तमसा—(गहिंवरून,) असो, देवताप्रसादानें. सर्व काहीं.

सीता—बाई तमसे, पहा पुत्रांच्या स्मरणानें माझ्या स्तनांस

पान्हा आला, आणि त्यांच्या पिव्याचें सांनिध्यही झालें.

येणेंकरून क्षणभर मी संसारिणी स्त्रीप्रमाणें आपल्या घ-

रींच आहे काय असें मला वाटतें.

तमसा—खरेच आहे, हें काय सांगावें! स्त्री पुरुषांचा जो परस्प-

र अतिशयित स्नेह असतो तोच अपव्यरूपानें परिणा-

म पावतो. ह्मटलें आहे.

आर्या.

• दंपत्यांचींअंतः करणेंस्नेहेंचि एकवटहोती ॥

होतोआनंदाचा ग्रंथितयालाअपव्यकींक्षणती ॥ २४ ॥

वासंती—(इकडे रामास ह्म०) महाराज, तिकडे पहा काय चमत्कारतो

श्लोक.

नवेदीसतीचित्रज्याचेनपिसारे ॥

तुरामस्तकींशोभतोहाकसारि ॥

कदंबावरीतोभिप्रियेच्यासमोर ॥

पहानाचतोहोउनीमत्तमोर ॥ २५ ॥

सीता—(कौतुकानें डोळ्यांस पाणीआणून.) हाच तो बरें. हा-

च तो मोर.

राम०—वत्सा खुशाल ऐस.

• स्त्रीपुरुषांची. † पंख. ‡ स्त्रीच्या.

सीता—असैच असो.

राम०—हे मयूरा, तूं माझा पूत्रच आहेस. कां की.

श्लोक.

जशीभ्रुकुटिचाळवी* नयनगोलहीहालवी ॥

तसाफिरसितुं तुला† स्वकरपल्लवें‡ पालवी ॥

धरून§ करतालतीप्रियसखीतुलानाचवी ॥

सुतापरितुलामनीसमजुनीसुखा॥ सांचवी ॥ २६ ॥

कायचमत्कार हा! मुकीं जनावरें देखील पूर्वीचा परिचय विसरलीं नाहीत. ह्यांस जानकीचें अजून स्मरण होतें असै वाटतें.

श्लोक.

झालाकदंबतरुपुष्पितहादयेनें ॥

घालूनिजोउदकवाढविलाप्रियेनें ॥

सीता—(पाहून डोळ्यांस पाणी आणून ह्मणते.) प्राणनाथा-
नें चांगलें जाणलें.

राम०—(उत्तरार्ध ह्मणतो.)

वैसूनिव्यावरमयूरसुखेंनिवाला ॥

वाटेखरास्वजनसांस्मरतोप्रियेला ॥ २७ ॥

वासंती—रामदेवा, आतां येथें आसन टाकून क्षणभर बसावें. हें स्थळ तुझ्या परिचयाचें असेल.

श्लोक.

॥ रंभावनांतिल** शिलातलहेंचरामा ॥

आलेंप्रियेसहतुला†† शयनासकामा ॥

* बुबुळें. † हस्तांगुलीनीं. ** बोलावी. § हातानेंताल. ॥ मिळवी.

॥ कदलीवनांतील. ** खडकाचाचौथरा. †† निद्रेस.

सीताइथेचतृणदेतबसेमृगांतें ॥

सोडूनजातनव्हतेमृगयास्थलांतें ॥ २८ ॥

राम०—हेस्थळ माझ्यानें पाहवत नाही. (असें ह्मणून रुदन करीत दुसरीकडे जाऊन बसतो.)

सीता—(वासंतीस उद्देशून मनांत ह्म०) सखी वाजंतीनें काय केलें हें? प्राणनाथाला आणि मला हेस्थळ दाखवून अधिक शोकांत घातलें. हायहाय विकार असो. पहा, तोच प्राणनाथ; तेच पंचवटीवन; तीच पंचवटी; तीच वासंती तेच ओळखीचे गोदावरीच्या कांठचे प्रदेश; तेच पुत्राप्रमाणें मानलेले पशु, पक्षी आणि वृक्ष; आणि तीच मी; असें असतां मज मंदभाग्येला हें सर्व दिसत असून नाही सारखें झालेंना? तस्मात् जीव लोकाची दशा अशीच विलक्षण आहे.

तमसा—सखे जानकी, ह्यासमयीं रामभद्राची कशी अवस्था झाली आहे ती तूं पाहत नाहीस काय?

श्लोक.

* कुवलयदलस्निग्धे अंगेकरी† नयनोत्सवा ॥

सततजरिहा‡ पाहोआलातथापि गमेनवा ॥

§ विकळदिसतीयाचीं अंगेपहाकृशपांढरीं ॥

कठिणपडतेजाणायार्चें॥ रुचेनयनातरीं ॥ २९ ॥

आर्या.

कुवलयपत्रस्निग्धे अंगेदेणार॥ तोषनयनांतें ॥

जरिपाहिलानिरंतर तरिवाटेजोनवीनचिमनांतें ॥ ३० ॥

* कमलपत्रासारखी मृदु. † नेत्रास आनंद. ‡ पाहण्यांत आला.

§ म्लान. ॥ आवडे. ॥ संतोष.

तोहाशोकें* पांडुर कशदुर्बळजाहलापहायाला ॥

† कष्टेंचओळखाया जोगापरिआवडेपहायाला ॥ ३१ ॥

सीता—पाहते बरे, सखी, मी व्यालाच पाहते.

तमसा—सखि जानकी, तुला असेंच निरंतर प्रियदर्शन घडो.

सीता—आहारे दैवा, हा मजवांचून आणि मी ह्या वांचून अस-
ण्याची कल्पना स्वमांततरी कोणाला झाली असेल का-
य? मला वाटते ह्याच्या माझ्या वियोगामध्ये किती ज-
न्मे गेलीं कोणजाणें. माझ्याडोळ्यांचें पाणीतर खळत
नाहीं, तथापि त्यांतच कसेतरी करून मुहूर्तभर प्राणना-
थास पाहून घेतें. (असें ह्मणून रामचंद्राकडे पाहत
राहते.)

तमसा—(स्नेहानें नेत्रांस अश्रू आणून सीतेला आलिंगन देऊन
ह्र०) कायगे तुझी तटस्थवृत्ति ही;

श्लोक.

सानंदशोकेंभरलीसभारी ॥

नेत्रांतुनीवाहतिबाष्पवारी ॥

वाटेमलान्हाणिशितूं‡दृदिस्था ॥

प्रियाअशीहेदिसतेअवस्था ॥ ३२ ॥

वासंती—अहो वनदेवतांनो, हा रामभद्र आपल्याघरीं आला
अहे, ह्यासमयीं ह्याचा उत्तमप्रकारें सत्कार व्हावाहे यो-
ग्य आहे.

श्लोक.

फलमधुकुसुमांनीवृक्षपूजोतसारे ॥

§ स्फुटकमलसुगंधीमंदवाहोतवारे ॥

* पांढरा. † यत्नानें. ‡ दृदयस्थितप्राणेश्वरास. § फुललेली.

मधुरतरकरावाशब्दयेथें*शकुंती ॥

फिरुनिसहजआलारामकीयावनांती ॥ ३३ ॥

राम०—सखि वासंती, ये आपण येथें बसूं.

वासंती—(बसल्यावर डोळ्यांस पाणी आणून ह्म०)

महाराज, कुमारलक्ष्मण खुशाल आहे की?

राम०—(न ऐकिलेसें करून बोलतो.

श्लोक.

तृणजलवनधान्येदेउनीअंजलीने ॥

†मृगतुरुशकुनीजेपोशिलेमेथिलीने ॥

निरखुनिचतयांतेंहोयकांहीं‡विकार ॥

इवसमवृद्धदयालास्पष्टहाभेदणार ॥ ३४ ॥

वासंती—महाराज, मी विचारतें हें अगोदर सांगा, की, कुमार लक्ष्मण खुशाल आहेना?

राम०—(आपल्या मनांत ह्म०) हिनें मला महाराज असें उपरोधिक संबोधन दिलें, आणि लक्ष्मणाचा कुशलप्रश्न करतांना हिचागळा दाटून आला, नेत्रांस अश्रू आले ह्यावरून मला वाटतें सीतेचा वृत्तांत हिला समजला आहे. असो. (उघडपणें.) होहो कुमार लक्ष्मण खुशाल आहे. (रडूं लागतो.)

वासंती—बा रामा, तूं असा कठोर वृद्धाचा कसारे झालास?

पद. ॥ ३५ ॥

कितिरेअसशीतूनिष्ठुररामा ॥ नवमेघश्यामा ॥ ध्रु० ॥

कुसुमाहुनिहीजीअतिसकुमारी ॥ मिथिले§शकुमारी ॥

* पक्ष्यांनी. † पशु वृक्ष पक्षी. तृणजळ वनधान्ये यांनी पोशिले. ‡ इवसमविकार. § जनककन्या सीता.

उदरींगर्भाचेंओझेंभारी ॥ तीस्री*कांतारों ॥ विजनीं
 नेउनव्यजिलीकैशी ॥ एकाएकींनिजविश्रामा ॥ किति० ॥ १ ॥
 प्राणाहुनियांहीजीप्रियतुजला ॥ †मोकलिलेंतिजला ॥
 प्रेमातिजविषयांकोठेंगेला ॥ उरनाहीं‡भिजला ॥
 वचनींराहुनिकाममनांतिलपुरवीऐशीव्यजिलीरामा ॥कि०॥२॥
 अबलेचीव्यागतिहोइलकैशी ॥ स्मृतिनाहींऐशी ॥
 व्याघ्राच्यावदनींगाईजैशी ॥ व्यजिलीत्वांतैशी ॥
 प्रभुतंतुजलाकायह्मणावें, ॥ इच्छिसितैशाकरिशीकामा॥कि०॥३॥

सीता—सखी वासंती, तूं आह्मां उभयतांची सखी असून असें
 काय बोलतेस? माझाप्राणनाथ तसा नाही. तो सर्वास
 प्रिय आहे. तुलातर विशेषे करून प्रिय असावा.

वासंती—(मनांत खेद करून.) हरहर काय दैवगती ही!

श्लोक.

तूजीवतंद्दृदयतूमजलाविसांवा ॥

तूंचंद्रिकाचनयनाशरिरा‡सुधावा ॥

मोहींजिलावदुनियापरिगुंतवावें ॥

तीतेच—हायतुजकायपुढेंवदावें ॥ ३६ ॥

(असेंबोलून मूर्छा पावते..)

राम०—(मनांत ह्म०) पुढें बोलणें सोडणें आणि मोह पावणें
 ह्या दोन्ही गोष्टी स्नेहास योग्यच आहेत. (उघडपणें)
 सखे सावधहो सावधहो.

वासंती—(सावध होऊन,) तरमग अशी अयोग्य गोष्ट आपण
 कां केली बरें?

* वनांत. † सोडिलें. ‡ अश्रूनीं नाहींभिजला.

§ अमृत.

सीता—सखी वासंती, अजून तरी पुढें बोलूनको. उगीच रहा.

राम०—लोकांस सोसेना ह्मणून.

वासंती—कोणच्या कारणा मुळें?

राम०—कोणतें कारण तें लोकच जाणत असतील.

तमसा—लोकांविषयीं वाईट शब्द आजच काय तो निवाला.

वासंती—लोकांची समजूत कशीही असली ह्मणून त्वां असें करावेंकाय? ह्यांत काय मिळविलें?

श्लोक.

कठिणवृद्धय रामा आवडेकीर्तितूतें ॥

तरिवद अपकीर्तीया हुनी कायमार्तें ॥

वर्णिगति* अबलेची कायझाली असेल ॥

तववृद्धयिनरेद्रावाटतें कायबोल ॥ ३७ ॥

सीता—हे वासंती, तूच कठिण वृद्धयाची आहेस. ज्या अर्थी

तू दुःखावर डाग देतेस.

तमसा—प्रीती असें वदविते आणि शोकही.

राम०—सखी वासंती, दुसरेंकाय वाटावयाचें आहे!

श्लोक.

भ्याख्यामृगापरिजिची† सुविलोलदृष्टी ॥

जीपूर्णगर्भधारितां बहुहोयकष्टी ॥

तीची‡ शरीरलतिकाकुसुमे§ स्तवावी ॥

रानांत॥ हिंसकजनींगिलिली असावी ॥ ३८ ॥

सीता—प्राणप्रिया, ही मी जिवंत आहे बरे, जिवंत आहे. मला कोणी गिलिलें नाही

* स्त्रीची. † चंचल. ‡ अंगलता. § मृदुत्वाविषयीं पुष्पांनीं स्तवण्यास योग्य. ॥ व्याघ्र राक्षस इत्यादिकांनीं.

राम०—हेप्राणप्रिये जानकी, आतां तूं कोठें आहेस ?

सीता—हायहाय, प्राणनाथ ही गळा मोकळा करून रडूं लाग-
ला कीं !

तमसा—वत्से, असेंच केलें पाहिजे. जे दुःखित आहेत त्यां-
नीं रडूनच दुःखें घालवावीं. दुसरा उपाय नाही. ह्म-
टलें आहे.

आर्याः

जळतुंबतां* तडागीं फोडावालागतोजसापाट ॥

†शोकक्षोभीरोदन वृदयस्थैर्यानिसेदुजीवाट ॥ ३९ ॥

विशेषें करून रामभद्रास तर ही जीवलोकस्थिति
कष्टप्रदच आहे. पहा,

साकथा.

पाळावेंविश्वातेविधिनें स्वस्थकरुनिचित्ताते ॥

प्रियाशोकजीवातेसुकवी‡ उष्णजसाकुसुमाते ॥ ४० ॥

आपणकरुनिव्यागविलापहि करणें अवघडज्याला ॥

सांपडलाअवकाशतयाला रोदनलाभचिझाला ॥ ४१ ॥

राम०—काय दुःख हें कितीसोसावेंतरीं.

श्लोक.

वृदयउलतेशोकेंमाझेंनव्हे§द्विविधातरी ॥

विकलकरितेमूर्छा॥कायानजीवितसंहरी ॥

अंतुनितनुशीभाजी॥ज्वाळानभस्मकरीतसे ॥

**विधिजरिकरी†† मर्मोद्भेदानजीवहरीतसे ॥ ४२ ॥

सीता—होय असेंच आहे खरें.

*तळ्यांत. † शोकातिशयीं ‡ ग्रीष्मकाल. § दुभंग. ॥ शरीरास.

॥ शोकाग्नीची. ** दैव. †† मर्मछेद.

तमसा—सखी जानकी, तुझ्या करितां रामभद्रास जें दुःख हो-
ते तें तूं प्रव्यक्ष पाहत आहेसना ?

सीता—कायकरावें. पाहण्याचें कपारळीं आलें खरें.

राम०—(आपणाशीं बोलतो.) अहो अयोध्या पुरवासी, देश-
वासी, जनहो, तुझांस प्रार्थितां.

श्लोक.

स्थितिनिजगृही* व्यादेवीचीतुझांसनरूचली ॥
ह्यणुनितृणवत्तीम्यांरानीव्यजूनिन† शोचली ॥
परि‡ परिचितांव्याव्यावस्तूनराहविति§धिरा ॥
ह्यणुनिरडतोहामीयेथेक्षमाजनहोकरा ॥ ४३ ॥

तमसा—शोकसागरास अतिगंभीर भरती आली !

वासंती—रामा, जी गोष्ट होऊन गेली तिजविषयीं आतां धैर्यच
धरलें पाहिजे.

राम०—सखे, धैर्य धरावें ह्यणून सांगायाम नको. धैर्यच आहे.
पहा.

श्लोक.

व्यादेवीनें॥शून्यहालोकझाला ॥
बारावेंधेंलोटीकींतयाला ॥
प्रायातीचेंजाहलेंनष्टनाम ॥
आहेअद्यापीहिजीवंतराम ॥ ४४ ॥

सीता—प्राणनाथाच्या ह्या वचनांनीं मी शोभित झालें.

तमसा—अगें वेडे मुली, व्याच्या वचनांनीं शोभित झालें ह्यण-
तेस काय ? पण असें नव्हे.

* जानकीची. † शोकनाहीं केला. ‡ ओळखीच्या. § धैर्यास.

आर्या.

प्रियतमनव्हेतजरिया स्नेहार्द्राशोकदारुणावाचा ॥

ह्यातुजवरमधुधारा पडतीपरिव्यांतसविषरससाचा ॥ ४५ ॥

राम०—अगे वासंती, पहा बरे, म्यां—

श्लोक.

वेगेंउरींबाणचिलागतोतसा ॥

किंवा* अहीचाविषयुक्तदंतसा ॥

जो† शोकशंकूवृद्धयासलागला ॥

तोमर्मभेदीतरिकानसाहिला ॥ ४६ ॥

सीता—कायमी मंदभाग्या ही! प्राणनाथास वारंदार आयास

आणि दुःख देणारी झालेना?

राम०—पहामी आपल्या अंतःकरणास किती जरी आंवरून

स्थिर करावयास पाहतों तरी पूर्वपरिचित अनेक प्रिय

पदार्थांच्या दर्शनानें हा शोकाचा उद्दाम वेग आटोपत

नाहीं. काय करूं?

श्लोक.

‡ शोकक्षोभप्रसरशमनीयन्नजोजोकरावा ॥

मोठ्याकष्टेकरुनिवृद्धयांसावधानेंधरावा ॥

§ त्यातेंन्यातें॥ मथुनिपसरेअंतरीं॥ वृद्धिकार ॥

** क्षेत्रींजैसामथुनि†† सिकतासेतुतें‡‡ तोयपूर ॥ ४७ ॥

सीता—ह्या प्राणनाथाच्या दुर्वार आणि दारुण दुःखामुळे म-

* सर्पाचा. † शोकरूपखिळा. ‡ शोकक्षोभाचा जो अतिशय
न्याच्या शांती विषयी. § न्याच्या यत्नातें. ॥ नाशुनि.

॥ वृद्धयाला विकार. ** शेतांत. †† वाळूच्या बांधातें,

‡‡ पाण्याचा लोंढा

लाही अतिशयित दुःख क्षोभ होऊन माझे वृद्धय थरथर कांपलें.

वासंती—(मनांत ह्मणते.) हा रामदेव तर फारच शोकसंकटांत पडला. ह्यास्तव ह्याचें चित्त दुसरी कडे लावलें पाहिजे. (उघडपणें ह्म०) महाराज, हे पंचवटीचे प्रदेश तुमच्या फारदिवसांचे ओळखीचे आहेत. ह्यांकडे पाहून ह्यासमर्थी अंतःकरणास कांहीं आनंद द्यावा.

राम०—बरे आहे. तसेच करतो. (असें ह्मणून उठतो आणि इकडे तिकडे फिरतो.

सीता—प्रियसखीनें प्राणनाथाच्या चित्तास समाधान होण्यासाठीं जो उपाय ह्मणून योजला तोच न्याच्या दुःखाशीस अधिक पेटविणारा आहे. हें तिच्या मनांत कसें आलें नाही? आतां कायकाय दाखवील कोण जाणे!

वासंती—(करुणाउक्त होऊन.) रामदेवा, हें लतागृह पाहिलें काय ?

श्लोक.

* याकुंजांतचिवाटपाहत † तिचीहेतास, ती ‡ गोमटी ॥

होती § हंसविलासदेखत उभीगोदावरीच्यातटी ॥

येतांखिन्नतुलाविलोकुनि ॥ तिच्याशंकापनींवाटली ॥

भीतीनें तुजहात जोडुनि तिनेंकेलाप्रणामांजली ॥ ४८ ॥

सीता—अगे वासंती, तूं फार कठोरमनाची आहेस. कीं, ह्या अशा वृद्धयभेद करणाऱ्या भावणांनीं माझ्या प्राणनाथाला आणि मजमंदभाग्येलाही पुनः पुन्हा दुःख देतेस.

* लतागृहांत. † सीतेची. ‡ सुंदरी सीता. § हंसक्रीडा.

॥ सीतेच्या.

राम०—अगे कोपिष्टे निर्दये जानकी, जवळपास असल्या सा-
रखी वाटतेस, पण दिसत नाहीस. मजमंदभाग्याची
तुला दया येत नाहीकाय ?

श्लोक.

हाहादेवीवृद्धदयफुटतेदेहमाझागळाला ॥

वाटेशून्यत्रिभुवनमलाअंतरात्माजळाला ॥

याआत्म्यानैकितितरिसदादुःखभाराधरावें ॥

मोहव्यापीफिरफिरुनिम्यांकायआतांकरावें ॥ ४९ ॥

सीता—हायहाय, धिक्कार असो कर्माला. पुनः प्राणनाथ मो-
हग्रस्त झाला.

वासंती—रामदेवा, सावधहो सावधहो.

सीता—अगा हे प्राणप्रिया, तूं सकल जीव लोकांच्या मंगलास
आधार असतां तुझ्या अवताराचा मजमंदभाग्येच्या
कारणानें जीव जातोका राहतो अशा प्रकारचा भयंकर
परिणाम व्हावा काय ! हायहाय, जळे माझे जीवित. का-
यहो नष्टमी कीं, प्राणनाथाची अशी दशा डोळ्यांनीं पा-
हतें ! (असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

तमसा—वत्से जानकी, सावधहोर. अगे धीरधर. घाबरूनको.
ऊठ आणि पुनः रामभद्राला आपल्या हस्ताचा स्पर्शकर.
हाच व्याच्या संजीवनाचा मुख्य उपाय आहे.

वासंती—काय अजून रामदेव सावध होत नाही ! हे प्रियसखी
जानकी, तूं कोठें आहेस ? आतां लौकरये आणि आपल्या
प्राणेश्वराला जीवदान दे.

सीता—(त्वरेनें रामाच्या जवळ जाऊन व्याच्या वृद्धयास आ-
णि मस्तकास हस्तस्पर्श करिते.)

वासंती—रामभद्र सावध होऊन देहभानावर आला हें मोठेंच भाग्य.

राम०—(सावध होऊन ह्मणतो.)

श्लोक.

वाटेकीं* अमृतमयप्रलेपनांनीं ॥

बाहेरीअंतुनिहिदेहसारवूनी ॥

हास्पर्शक्षणमजवांचवंपहातो ॥

आनंदेमजदुसराचमोहदेतो ॥ ५० ॥

(आनंदांत डोळे झांकून ह्मणतो.) हे सखि वासंती, तुझें मोठें भाग्य.

वासंती—कसें रामदेवा ?

राम०—अगे कसतेंकाय ! जानकी पुन्हा प्राप्तझाली.

वासंती—हांहां रामदेवा, कुठे आहेती ?

राम०—(स्पर्श सुखाचा अनुभव घेत ह्म०) अगे, ही पुढेंच आहे पहा.

वासंती—अगा रामदेवा, मी अगोदरच दुःखानें भाजलें आहे. त्यांत अशा मर्मभेदक प्रलापांनीं मज प्रियसखीला कां बरें आणखी भाजतोस ?

सीता—सखे तमसे, मला येथून दूर सरावेंसें वाटतें. पहा, चिर-काळें करून अनुभवास आलेला जो प्राणनाथाचा स्पर्श तोजरी सौम्यशीतल आहे तरी व्यानें माझे सर्वांग संतप्त झालें. माझ्या हातास कंपसुटला, माझ्यानें वेदना सोसवत नाही. खिळल्या प्रमाणें माझा हात जड झाला, तो माझ्या स्वाधीन राहिला नाही. आतां काय करावें ?

* अमृतांच्यालेपांनीं.

(इकडे मारचंद्र वासंतीस ह्मणतो.)

राम०—सखे, प्रलापकशाचे. सत्यच आहे.

श्लोक.

विवाहामध्येजो* सवलयकरेंम्यांचधरिला ॥

गमे† स्वेच्छास्पर्श† अमृतमधुरेंतोचपहिला ॥

सीता—प्राणनाथा आतां ही तोच तूं आहेस.

राम०—(उत्तरार्धे ह्मणतो.)

त्रियेचाहा‡ पाणीमजअनुभवानेंसमजला ॥

पुन्हाझालादेवेंमृदुसुखकरप्राप्तमजला ॥ ५१ ॥

(असेंह्मणून आपल्या हातानें सीतेचा हात धरतो.)

सीता—हायहाय, प्राणनाथाच्या स्पर्शानें मी मोहित झाल्यानुळें
मजकडून मोठा प्रमाद झाला !

राम०—अगेसखी वासंती, आनंदाच्या भरानें माझीं सर्व इंद्रि-
यें जड झालीं आहेत. मी आनंदाच्या स्वाधीन झालीं.
मला पुरतें समजत नाहीं. ह्यासाठीं तूं तरी हिला पुरते प-
र्णां ओळख बरे.

वासंती—(मनांत ह्मणते.) कायकपाळ सांगावें, येथें कशाची
सीता आणि कशाचा स्पर्श! ही सारी दुःखशोकांतली
बडबड दिसते.

सीता—(इतक्यांत त्वरेनें आपला हात ओढून घेऊन पाठी माग
सरते.)

राम०—हायहाय विकार असो. हें कसें झालें ?

* कंकणसहित. † अमृतासारखा मधुरजो साहजिक स्पर्शव्यानें.

‡ हस्त.

सहसामाद्रयाहस्ता पासूनकसातिचाकरनिघाला ॥

जडकंपितघर्मकुत करदोघांचाहिएकदाझाला ॥ ५२ ॥

सीता—हायहाय, अद्यापि ह्याची दृष्टि स्तब्ध आणि अव्यवस्थित दिसते. हा आजून देहभानावर येत नाही. आतां काय करावें ?

तमसा—(स्नेहभावानें सीतेकडे पाहून ह्मणते,)

अभंग.

होतांप्रियस्पर्शाहिला ॥ कंपआंगासीसूटला ॥ ५३ ॥

घामेंसर्वांगीभीजली ॥ तनूरोमांचीतझाली ॥ ५४ ॥

जैशी* कदंबाचीशाखा ॥ आल्याजीवरीकळिका ॥ ५५ ॥

वायुवेगेंजीहालली ॥ मेघोदकेंहीभीजली ॥ ५६ ॥

तैसीभासेही† गोरटी ॥ दूरझाली‡ उठाउठी ॥ ५७ ॥

सीता—काय सांगावें! ह्या पराधीन आत्म्यानें ह्या सखीतमसे पासून मला फार लाजविलें. हीखचीत ह्मणेल कीं, तोपरिव्याग काय, आणि हा स्नेहातिशय काय ?

राम०—(चोहोंकडे पाहून) काय, नाहीशी झाली? अगे निर्दये जानकी!—

सीता—मीखरीच निर्दय आहे. कांकीं, जीमी तुला दुःखित पाहून प्राणधारण करतें!

राम०—हेदेवी हेप्राणप्रिये जानकी, तूं कोठें आहेस? कृपाकरून मला एकवार दर्शनदे. अशा समयां माझा व्याग करणें तुला योग्य नाही.

* कदंबवृक्षाचीठाळी.

† जानकी,

‡ वरेनें.

पद. ५७

गेसखिलोभतुझाहालटिका ॥ ॥ ध्रुवंपद. ॥ स्पर्शकरुनिमज,
 गेलिसकोठें ॥ लावुनिवृद्धयाचटका ॥ गेसखिलोभतुझा० ॥ १
 तुजकोठेंमी, पाहूंआतां ॥ जातेयुगसमघटिका ॥ गेसखिलो-
 भतुझाहा० ॥ २ ॥ विरहाग्नीनें, अंतरिंजळतो ॥ देवचनामृतघु-
 टका ॥ गेसखिलोभतुझाहा० ॥ ३ ॥ मायानरतनु, रामतया-
 ला ॥ दिधलामोहेंझटका ॥ गेसखिलोभतुझाहालटिका ॥ ४ ॥

सीता—अहो प्राणनाथ, हें असें विपरीत भाषण काय वोलतां ?

वासंती—रामदेवा, आतां कृपाकरावी. तुमच्या शोकाची प-
 राकाष्टा झाली. माझ्यानें ऐकवत नाहीं. आतां कांहीं वि-
 वेक करा, आणि लोकोत्तर धैर्य धरून तुम्हीच आपल्या
 अंतःकरणाचें समाधान करून घ्या. अहो माझी प्रियस-
 खी जानकी आतां येथें कोठून येणारबरे? ही व्यर्थ भ्रां-
 ति आहे.

राम०—खरेंच कायगे, ती नाही येथें? होहो नसेल खरी. अस-
 ती तर वासंतीच्या दृष्टीस पडतीनाका? तर काय मला
 हें स्वप्न पडलें ह्मणावें? पण मी झोंपीं गेलों नाहीं. ह्या
 रामाला झोंप कोठून येणार. मला वाटते बहुतकरून तो-
 च प्रियेचा वियोग अनेकवार मनांत आणल्यानें पुनःपु-
 न्हा मला मोहांत पाडतो.

सीता—म्यांच कठिण वृद्धयेनें प्राणनाथास शोकांत घातलें !

वासंती—हे रामदेवा, इकडे पहा.

ओंव्या.

येथेंचपहारावणाचा ॥ रथअसे* कृष्णलोहाचा ॥

जटायूनैचुराडाव्याचा ॥ करुनियांटाकिला ॥ ५८ ॥

रामापहाहेसमोर ॥ खरादिदैव्यांचेसंभार ॥

ज्यांचाकेलानुवांसंहार ॥ तेचअस्थिशेषराहिले ॥ ५९ ॥

खड्डेछेद्दुनि* पक्षतीते ॥ घायाळकरुनिजटायूते ॥

वेगेंघेऊनिसीतेते ॥ रावणयेथूनिनिघाला ॥ ६० ॥

विद्युल्लतासहित† घन ॥ जैसाअवलंबीगगन ॥

स्कंधीवाहोनिसीतारत्न ॥ व्योमपंथेंउडाला ॥ ६१ ॥

सीता—(भयपावून.) धांवाधांवा, हा दुष्ट पहा मामाजीचे प्राण
घेतो, आणि मला हिरोनि नेतो. आमचें रक्षण करा.

राम०—(ऐकून वेगानें उठतो.) हा दुष्टा, माझ्या ताताचेप्राण
घेणाच्या आणि माझ्या प्रियेचा अपहार करणाच्या कोठें
चाललास ? मारतो तुला पहा आतां.

वासंती—बारामा, राक्षसकुलाच्या संहार कर्त्या, तो दुष्टराक्षस
अद्यापि तुझ्या क्रोधास विषय आहे काय ?

सीता—अरेरे कायमीं उन्मत्ता सारखी बडबड केली ही !

राम०—आतां ही म्यां भलतीच बडबड केली ! विरहाच्या अ-
तिशयित दुःखामुळे मला भान राहिलें नाहीं.

साक्या.

कैसादुःखातेसाहं ॥ कोठेंसीतेलापाहं ॥ ६० ॥

पूर्वीं दे वें मजलाझाला, स्त्रीचावियोगजेव्हां ॥

होतेभेटावयासतीते, शतशाउपायतेव्हां ॥ ६२ ॥

पुढच्याआशेवरम्यांबहुधा, कालक्रमणाकेली ॥

आतांतीच्याभेटीचीही, आशानाहींउरली ॥ ६३ ॥

मेळविलेंम्यांवानरबळतें, सेतुसागरींरचिला ॥

आतांकोणासहायघेऊं, धीरचिमाझाखचला ॥ ६४ ॥

तेव्हांशत्रूशीम्यांदारुण, युद्धप्रसंगकेला ॥

आतांकोणाशीमीभांडूं, नसुचेउपायमजला ॥ ६५ ॥

प्राणसखीचाम्यांदुर्भाग्ये, दुव्व्याकेलाव्याग ॥

लावूंकोणादोषअतांमी, हेमाझे*अव्याग ॥ ६६ ॥

सीतामुक्तीकरितांरामे, दशवदनाशीकेले ॥

घोरयुद्धहेलोकत्रयास, गायकौतुकझाले ॥ ६७ ॥

पहिलावियोगरिपुघातावधि, होताउघडचलार्की ॥

आतांचाहानिरवधिआहे, घालिलदुःसहशोर्की ॥ ६८ ॥

सीता—हायहाय, हा वियोग निरवधि आहेकाय? जळी माझे

जीवित, कायमी मंदभाग्या ही! (रडूलागते.)

राम०—हायहाय, कायहो संकटहे!

दिंड्या दीनचरणी.

व्यर्थजेथेंसुग्रीवसरुघ्यव्हावे ॥

वानरांचेहीवीर्यवृथाजावे ॥ ६९ ॥

जांबवंतानस्फुरेबुद्धिकांहीं ॥

†वायुपुत्राचीगतीजेथनाहीं ॥ ७० ॥

विश्वकर्माचापुत्रनळ्याची ॥

मार्गकरण्यालाशक्तिनाहिसाची ॥ ७१ ॥

लक्ष्मणाचेशरजेथजातिवायां ॥

प्रियेअसशीकोणव्याअशाठयां ॥ ७२ ॥

सीता—ह्या भाषणा वरून तो पूर्वीचा विरह बरा ह्मणवितो खरा.

राम०—सखी वासंती,— ह्या रामाचे दर्शन तुझांसारख्या सुवृ-
ज्जनांस दुःख देणारे आहे. हे कित्तीवेळ तुझांला रडवील

नकळे. ह्यासाठी आतां मला जाण्यास अनुमोदन द्यावे.
हे बरे.

सीता—(उद्विग्न आणि मोहित होऊन तमसेच्या गळ्यास मिठी
मारून ह्मणते.) सखे तमसे, प्राणनाथ चालला किंगे?

तमसा—वत्से जानकी, सावधहो. धीरधर. जाऊंदे गेलातर. आ-
पणही त्या. आयुष्मंत कुशलवांचे वाढविसाचे मंगलकार्य
संपादायास भागीरथीच्या पायांजवळ जाऊंचल ऊठ.

सीता—ब्राईतमसे, कृपाकरून अंमळ थांब. ह्या प्रियजनाचे पु-
न्हा दर्शन दुर्लभ आहे. ह्यासाठी क्षणभर आणखी पाहूंदे.

राम०—असो—ह्यासमयी तर अश्वमेधकर्म संपादावयास मला
दुसरी धर्मपत्नी आहेच.

सीता—(मनांत ह्म०) ओ—प्राणनाथा, ती कोण?

राम०—(पूर्वोक्तवाक्य संपवित्ते.) ती सीतेची सुवर्णमयी प्रतिमा.

सीता—(मनास धीर देऊन डोळ्यांवाटे अश्रुकाढून ह्म०) क-
सा झालातरी माझा प्राणनाथ दयाळू खरा. पारिव्यागामु-
ळे माझ्या वृद्ध्यांत जें लज्जाशल्प सलत होतें तें आज
प्राणनाथानें काढून टाकलें. हे केवढें आश्चर्य!

राम०—तेथेंतरी ह्याप्रकारेंच अश्रूंनी भरलेल्या दृष्टीचा व्यापार
केला पाहिजे.

सीता—तीधन्यच होय. जी प्राणनाथास मानवली, आणि जी
त्याच्या चित्तास विश्वांति देणारी झाली. असो इतकातरी
माझ्याजीवास आधार मिळाला.

तमसा—(किंचित् स्नेहानें नेत्रांस पाणी आणून आणि सीते-
ला आलिंगून ह्म०) कायगे वत्से जानकी, एकून अशा-
रीतीनें तूं आपणास धन्य ह्मणून घेतेस काय?

सीता—(लाजून खाली पाहते आणि मनांत ह्म०) ह्या तमसा बार्दनें माझी थटा केली. बरें असो. प्रसंगच तसा आहे. ऐकून घेतलें पाहिजे.

वासंती—हेरामदेवा, तुमच्या जाण्याचा म्यां खोळंवा केला, हा मोठा मजकडून प्रमाद घडला. आतां जेणेंकरून पुढील कार्याची हानि नहोईल तसें करावें.

सीता—श्राविलेस वासंती मला प्रतिकूल झाली. कांतर, तिनें प्राणनाथाला जाण्यास अनुमोदन दिलें.

तमसा—वस्से, चलतर आपणही जाऊं.

सीता—(मोठ्याकष्टानें ह्म०) बरेंतर तसेंच करूं.

तमसा—आपण जाऊं ह्मणतों, पण जावेतरी कसें? तृप्ती अवस्था पाहिलीतर.

आर्यां.

* तृष्णादीर्घतुझेहे चक्षू[†] दयितींचरोविलेंअढळ॥

व्याचामहाप्रयासें करितां[‡] आकर्षहोइनाचढळ ॥७२॥

सीता—प्राणनाथाच्या चरणकमलांस माझा वारंवार नमस्कार असो. हे चरण ज्याच्या पदरीं पुण्य नाही त्याच्या दृष्टीस कोठून पडणार? (असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

तमसा—वस्से सावधहो, सावधहो. असें काय करतेस?

सीता—(सावधहोऊन ह्म०) मेघांच्या आड जाणाऱ्या पूर्ण चंद्राचें दर्शन केवढा वेळ होणार आहे? असो चला आतां.

तमसा—काय चमत्कारिक गोष्टही!

* पाहण्याच्याइच्छेनें विस्तीर्ण. † पतीचेठार्या. ‡ अकर्षण.

श्लोक.

* एकाचभेदअवधेकरुणारसाचे ॥

आनंदशोकसुखमोहहिभाससाचे ॥

† आवर्त‡ बुद्धुद§तरंगअसेअनेक ॥

झालेविकारतरितेजळसव्यएक ॥ ७३ ॥

राम०—हे विमानराज, इकडे यावे.

(सर्वउठतात.)

(तमसा सीतेला आणि वासंती रामाला ह्म०)

श्लोक.

॥ अवनि॥ अमरसिंधूदेविआह्लांसमेता ॥

** मुनिकुलपतितोहीबापज्याचाप्रचेता ॥

ऋषिकुलगुरुपत्नीयुक्तोहीवसिष्ठ ॥

सतततुजसमपूर्णमंगलैर्जीवरिष्ठ ॥ ५४ ॥

(मग सर्व निघून जातात.)

छायानामकतृतीयअंकसमाप्त ॥

* एकाच करुण रसाचे हे सारेभेद. † भोंवरा. ‡ बुडबुडे.

§ लाटा. ॥ पृथ्वी. ॥ गंगा ** वाल्मीकि.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ४.

स्थल.

वाल्मीकि ऋषीचा आश्रम.

पात्रे.

भांडायन.	तपस्वी.
सौधातकी.	व्याचासोबती.
जनक	मिथिलाधिपति.
अरुंधती	वसिष्ठपत्नी.
कामधेनु	कंचुकी.
कौशल्या.	राममाता.
लव	सीतापुत्र.
बटुह्यणजेमुलें.	लवाचे सोदती.

(दोन तपस्वी येतात. एक भांडायन आणि दुसरा सौधातकी.)

भांडायन—हे सौधातके, आज पहा आमच्या वाल्मीकि मुनी-
च्या आश्रमास काय विलक्षण शोभा आली आहे ही! जि-
कडे तिकडे अतिथि जनांची दाटी होऊन गेली आहे, आ-
णि सर्व गोष्टींची तयारी चालली आहे. पाकशाळेत तर
क्षणभर विश्रांतिच नाही.

श्लोक.

* नीवारपाककरितांपहिल्याउताची ॥

जीकाढितीमधुरउष्णहिपेजव्याची ॥

† सद्यप्रसूतहरिणीसमिळेपियाला ॥

‡ पीतावशिष्टबहुआश्रमिंच्या§मृगाला ॥ १ ॥

उकरुनिवरि॥ सर्पीघालितां॥ ओदनाते ॥

घमघमितसुवासैव्यापिलेंयावनाते ॥

** वदरसहितभाज्याघालुनी††वेसवार ॥

शिजविति‡‡ बटुव्यांचासूटलागंधफार ॥ २ ॥

सौधातकी—हो खरेंच. आणखी एक, आज पिकलेल्या दाढ्या मिशांचे ह्यातारेह्यातारे मिळाले आहेत हे आपल्या अन-
ध्यायास विशेष कारण झाले आहे.

भांडा०—(हांसून.) वाव्हारे सौधातके, वृद्ध गुरु जनांस त्वां
येवढे मोठे विशेषण दिले हा न्यांचा मोठाच बहुमान झा-
ला नव्हे?

सौधा०—अरे भांडायना, सर्व ह्याताऱ्यांचा राजा असा जो हा-
आज §§अतिथि आला आहे हा कोणवरें? ह्याचें नांव कायां?

भांडा०—सौधातके, काय अशी थट्टा करतोस? अरे हा भगवा-
नू वसिष्ठ ऋषि. हा अरुंधतीसहवर्तमान राजा दशरथा-
च्या स्त्रिया घेऊन ऋष्यशृंगाच्या आश्रमापासून बर्थे
आला आहे, आणि तूं अशी बडबड काय करतोस?

सौधा०—हो—हे वसिष्ठ बावा काय?

* सांव्याचाभात. † नवप्रसूत. ‡ पिऊनउरलेली.

§ मृगासमिळते. ॥ तूप. ॥ भाताते. ** बोरकूट. †† मसाला.

‡‡ शिष्य. §§ पाहुणा.

भांडा०—ह्यांतकाय संशय ? तेच.

सौधा०—मी हलटळें कीं, हा कोणी वाघ आहे, किंवा लांडगा आहे. कोणजाणे.

भांडा०—आँ—काय ? काय हलटळें ?

सौधा०—नाहीं, हलटळें. व्यानें येताक्षणींच अगोदर आमच्या गुरूच्या घरची बिचारी कालवड मटकावली. ह्मणून मला संशय आला.

भांडा०—अरे, अतिथीला मांसानें मधुपर्क करावा असें शास्त्र आहे. ह्मणून कोणी श्रेष्ठ अतिथि आपल्या घरीं आला असतां गृहस्थाश्रमी व्याला कालवड किंवा गोऱ्हा अथवा बोकड मारून व्याचें मांस देतात. ह्याकृत्यास धर्मशास्त्र कर्ते परमधर्म असें मानितात.

सौधा०—तरमग तूं येथें बोलण्यांत सांपडलास.

भांडा०—कसारे सांपडलों ?

सौधा०—सांगतो ऐक कसातो. श्रेष्ठ अतिथि आला असतां मांसानें मधुपर्क करण्याचा सांप्रदाय आहे. ह्मणून वसिष्ठ स्वामी आले व्यांकरितां कालवड मारिली ह्मणतोस. असो; पण नुकताच राजऋषिजनक आला होता व्याला आमच्या वाल्मीकि गुरूंनीं दहीं आणि मध ह्यांनींच मधुपर्क केला, कालवड मारिली नाहीं हें कसें.

भांडा०—अरेबाबा, ज्यांनीं मांससोडलें नाहीं व्यांचा विधि वेगळा, आणि ज्यांनीं मांससोडलें व्यांचा विधि वेगळा. जनकराजानें सांप्रत मांसभक्षण वर्ज्य केलें आहे. ह्मणून व्याला दहीं मध ह्यांनींच मधुपर्क केला समजलास ?

सौधा०—कोणत्या कारणानें व्यानें मांस सोडलें ?

भांडा०—ज्यासमयीं न्याचीकन्या सीतादेवी हिचा तसा दुष्ट परिणाम दुदैवेकरून झाला असें व्यानें ऐकलें, तेव्हां पासून व्यानें वनवास अंगीकारून मांसाहार सोडला. आणि केवळ कंदमूल फलें ह्यांचाच आहार स्वीकारला. अशारीतीनें तपश्चर्या करतां करतां चंद्रदीपतपोवनांत व्याची पुष्कळ वर्षे लोटलीं.

सौधा०—तरमग तो तप सोडून इकडे कशाकरितां आला ?

भांडा०—फारदिवसांचा प्रियमित्र वाल्मीकि मुनि ह्याला भेटण्याकरितां ह्मणून सहज इकडे आला.

सौधा०—आला बरें झालें. पण आज व्याच्या विहिणींची आणि व्याची भेट झालीका ?

भांडा०—आतांच वसिष्ठानें अरुंधती बरोबर कौसल्या देवीस सांगून पाठविलें आहे कीं, तुझीं स्वतां जाऊन जनकराजाची भेट द्यावी.

सौधा०—बरें तर आतां हे सर्व ह्यातारे ह्यातारे जसे एकत्र मिळून परस्पर आनंदानें गोष्टी सांगत आहेत, तसे आपणही सर्व विद्यार्थी एकत्र मिळून खेळण्यानें अनध्यायाचा आनंद अनुभवूं.

(असें ह्मणून दोघे इकडे तिकडे फिरतात.)

भांडा०—पहा हा ब्रह्मनिष्ठ पुराण राजऋषि जनकराजा प्रथम वाल्मीकि आणि वसिष्ठ ह्यांस भेटून आतां आश्रमाच्या बाहेर एका वृक्षाखालीं खिन्न होऊन बसला आहे.

आर्या.

वृद्धयस्थितशोकाने सीतेच्याहोयनिव्य* आकलित ॥

अंतर्गतवन्हीनें होतो जैसा* वनस्पतीज्वलित ॥ ३ ॥

(मग दोषे निघून जातात.)

(इतक्यांत जनकराजा येतो.)

जनक—(खिन्न होऊन आपणाशीं बोलतो.)

श्लोक.

कसेंमाझ्याकन्येवरि† दुरितदैवें‡ उभवलें ॥

जयाच्यायोगानेंदृढदयमाझेउकललें ॥

नवा§ धारावाहीतरुवरिजसाकर्तंतफिरे ॥

तसाकापीमर्मासततपरिहातापनसरे ॥ ४ ॥

काय कष्ट तरी हे ह्यातारपणीं! ह्याजेरेनें आणि व्यामुलीच्या दुःखाने, तसेंच उपोषणाच्या नियमांनीं सर्व धातु शुष्क होऊन हा माझा देह अव्यंत क्षीण झाला आहे, तरी अद्यापि पतन पावत नाहीं. काय करावें! बळेंच प्राणव्याग करावा तर ऋषि सांगतात कीं, जे आत्मघाती पुरुष आहेत त्यांस उत्तम गति नाहीं. ते अंधतामिस्त्र लोकाप्रति जातात. तेव्हां तसेंही करतां येतनाहीं. आतां किती काळ पर्यंत हे दुःख भोगावें लागेल नकळे. जरी व्यागोष्ठीस बहुत वर्षे लोटलीं तरी प्रतिक्षणीं स्मरण झाल्यामुळे नवीना सारखा भासतो असा हा दुःखवेग अजून शांत होत नाहीं. अगे बाई देवयजनसंभवे सीते, तुझी येवढी योग्यता असतां तुझ्या वांट्यास अशी गोष्ट यावी काय! असो दैवास तूं काय करशील. ह्यामुळे मला लोकांत तोंड दाखवायास लाज वाटते, आणि गळा

* वृक्ष. † पातक. ‡ आलें. § ज्याचीतीक्ष्णधार.

मोकळा करून पोटभर रडूं हल्लें तरीही अडचण. काय सांगू हायहाय तुझे बाळपणचें चिमणें तोंड अजून ढोळ्यां पुढें दिसतें.

दिंड्या.

बाइमाझे लाडकेसिताबाई ॥

बाळपणचें कौतूक सांगुं काई ॥ ५ ॥

बाळपणां पाहतां तुझे मुख ॥

होय मजलातें काय वदूं सुख ॥ ६ ॥

विना कारण रोदन हास्य यावें ॥

तिहीं वदनातें फार शोभवावें ॥ ७ ॥

थोडथोड्याकें वळ्यादंतपंक्ती ॥

जयामाजी उगवल्या शुभ्रकांती ॥ ८ ॥

जयापासुन बोबडे बोलगोड ॥

निघुनि माझें पुरविती सर्वकोड ॥ ९ ॥

हे भगवति व सुंधरे, तूं तिची जननी असून कितीगे कठोर
वृथयाची झालीस ! पहा.

श्लोक.

तूं वन्हि गंगामुनि ही वसिष्ठ ॥

अरुंधती भास्कर हे वरिष्ठ ॥

होतां तुह्मी जाणत शील* जीचें ॥

तिला असे दूषण ? दैवतीचें ॥ १० ॥

आर्या.

सद्विद्ये तें वाणी देवीशी प्रसवली सतं जीतें ॥

व्याअपुल्याकन्येच्या कैसें व्वांसाहिलें विपत्तीतें ॥ ११ ॥

* ज्यासीतेंचें.

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

अहोभगवतीहो अहोमहादेवीहो इकडे यावे.

जनक—धेनूला पुढेकरून तिने दाखविलेल्या मार्गाने येत आहे ही कोण? हॉ—वसिष्ठपत्नी अरुंधती काय? (उठून उभा राहतो.) महादेवी ही कोण? (निरखून पाहतो.) अहो ही राजादशरथाची धर्मपत्नी आणि माझी प्रियसखी कौशल्य! कायहो हिची दशा झाली ही! तीचही असे कोणखरे मानील?

श्लोक.

घरींदशरथाचियावसतहोतिलक्ष्मीपरी ॥

कशासउपमातिचीउघडहीचलक्ष्मीखरी ॥

परंतुपरकीजशीतशिचभासतेहीमला ॥

दशाकशिदिलीपहाकठिणदैवयोगेहिला ॥ १२)

अरेदैवयोगाने हा दुसरा विपर्यास झाला. माझ्याने हिजकडे पाहवत नाही.

आर्या.

जोजनपूर्वीहोता नयनातेमूर्तिमंतउत्सवसा ॥

व्याचेदर्शनआतां असह्यझालेक्षतांतखारजसा ॥ १३ ॥

(इतक्यांत अरुंधती, कौशल्य आणि कंचुकी येतात.)

अरुंधती—बाई कौशल्ये, मी ह्मणते हे ऐकावे. तूं स्वतां जाऊन जनक राजाची भेट द्यावी अशी तुमच्या कुलगुरूची आज्ञा आहे. ह्यासाठीच व्याने मला तुजकडे पाठविले आहे. तो जनक राजा बसला आहे पहा, चल व्याजकडे. अगे आतां पदोपदीं किती खेद करशीलतरी?

कंचुकी—बाईसाहेब, आतां अंतःकरण आंवरून धरून पाहू

जांच्या आज्ञे प्रमाणे करावे, अशी माझीही विनंती आहे.
कौसल्या—हरहर, अशासमयीं मिथिलाधिपतीची म्यां भेट
 द्यावी असा प्रसंग आला पहा. दैवानें सर्व दुःखें एकदांच
 कशीं उभीं केलीं हीं? ह्यानें जानकीचें वर्तमान विचारलें तर
 मी काय उत्तर करूं? माझें अंतःकरण चलित झालें तें
 स्थिर करण्यासमी समर्थ नाहीं.

अरुंध०—खरेंचंगे बाई, ह्यांत काय संदेह.

श्लोक.

जरी वाटती निव्यदुःखे वियोगे ॥

प्रियाबंधुच्या जाहलीं दैवयोगे ॥

तरी पाहतां दृष्ट मित्रास होती ॥

अतीदुःसहें कीतया पूरयेती ॥ १४ ॥

कौस०—त्या वत्से जानकीची तशी अवस्था झाली असतां आ-
 तां म्यां राजर्षिजनकाला कसें तोंड दाखवावे! आणि
 त्यासीं काय बोलावे?

अरुं०—(तिचें सांत्वन करून तिला ह्मणते.)

श्लोक.

हातुझा श्लाघ्यसंबंधी जनकांचा कुलाग्रणी ॥

याज्ञवल्क्यमुनीज्याला ब्रह्मविद्यासदाकथी ॥ १५ ॥

कौश०—(मनांत ह्म०) हाच तो महाराजांचा मूर्तिमंत वृद्धया-
 नंद, आणि त्या मुलीचा पिता राजर्षि जनक. हायहाय,
 काय सांगावे, त्या विवाहसमारंभांत ह्यानें आमचा कि-
 ती सत्कार करावा! हारे दैवा आज तें सारें नाहींसें
 झालें ना?

जनक—(पठें होऊन जवळ जाऊन.) हे भगवती अरुंधती,

हा सीरध्वजनामा वैदेह तुजप्रति अभिवंदन करतो.

श्लोक.

* निधीजेतेजांचां कुलगुरुरघूंचातपतसे ॥
जिच्यायोगें † तोहीनिजतनुविशुद्धात्मणतसे ॥
जगद्व्यातीतूं ‡ प्रथमजशि § संध्याविनवितों ॥
तुलाहामीडोई ॥ अवनिवरिठेवूननिनमितों ॥ १६ ॥

अरुं०—हे राजा, परब्रह्म तुला प्रकाशित असो, आणि अंबरी-
तपतोजो देव सविता तो तुला पावन करो.

जनक—हे कंचुकी, प्रजापालकाची माता तुझी धनीन कौसल्या
खुशाल आहेना?

कंचुकी—महाराज, प्रजापालकाची माता ह्या साहजिक बोलण्या-
नें आपण आमची बरीच निर्भर्त्सना केली. पण हे राज-
र्षे, थोडक्या दिवसांपासून रामभद्राच्या मुखचंद्राचें दर्शन
हिला नाहीसं झाल्यामुळे ही अगोदरच दुःखित झाली
आहे. तशांत तें वैषम्य मनांत ठेवून उपरोधिक भाष-
णानें हिला आणखी दुखवावें हें तुह्यांस योग्य नाहीं.—
रामभद्रास दोष लावावा तर जानकीची अग्निशुद्धि खरी
न मानितां भलतीच दुर्वार्ता लोकांनीं चोहोंकडे उठविली.
तेव्हां तसें निष्ठुर कर्म करणें व्यास प्राप्त झालें. त्यानें
काय करावें. हा व्याच्या दैवाचाच योग झणावा.

जनक—ओंः— माझ्या कन्येला अग्नि शुद्ध करतो काय?
आणि माझ्या कन्येविषयीं लोकांनीं अशी दुर्वार्ता बोलावी

* सूर्य. † वसिष्ठ. ‡ सूर्यआणि वसिष्ठही § उदयसंध्या. तशीतूं
॥ भूमीवरि.

काय? असो रामानेच आमचा तिरस्कार केला मग लोक सहजच करतील.

अरुंध०—होय. हे खरेच आहे. सीतेला अग्नीने शुद्ध केले हे ह्यणने अगदी अयोग्य दिसते. हे वसे जानकी.

श्लोक.

* शिष्यासुताहेमजशीचनाते ॥
लावीतहोतीस असो अताते ॥
† व्याशुद्धिनेवद्विषयीविचित्र ॥
झालीमलाभक्तिहितूपवित्र ॥ १० ॥

श्लोक.

शिशुवकीस्त्रीव असोकशाला ॥
आहेसतुंवंधजगत्रयाला ॥
लोकीं‡ गुणीचेगुणपूज्यहोती ॥
§ प्रमाणनाही ॥ वय ॥ लिंग** जाती ॥ १८ ॥

कौसल्या—असे काय होते हे? एकाएकी माझ्या सर्वांगांत वेदना उठल्या. (असे ह्यणून मूर्छा पावते.)

जनक—कायसंकटहे! अहो ह्याबाईला हे काय झाले?

अरुंध०—हेराजर्षे दुसरें काय व्हावयाचें?

श्लोक.

तोराजासौख्यहीतेसुखददिवसतेतींमुलेतींहिबाले ॥
आलेसारेस्मृतीतेप्रियसुदृढजनापाहतांदीर्घकाले ॥
ऐशादुःखांततूझ्यासहजचिसखिचेंनष्टलेसर्वभान ॥

* गाक्षी शिष्याआणि सुतातुं ह्यणवीत होतीस.

† अग्निशुद्धिने. ‡ गुणवंताचे. § निमित्त. ॥ वार्धक्यादि.

॥ पुरुषादि.

** ब्राह्मणादि.

प्रायचित्तस्त्रियांचें मृदुलचि असतें जातिपुष्पासमान ॥ १९ ॥

जनक—अरेरे, फार वाईट झालें ! मी कितीतरी निष्ठुरहा ! कीं, माझ्या प्रियमित्राच्या स्त्रियांकडे स्नेह दृष्टीने पाहत नाहीं.

आर्या.

संबंधी श्लाघ्य असे प्रियमित्रतदीयचित्तही विमळ ॥

साक्षाद्दृष्ट्या नंदचि संसारीं हेच वांचणें सुफल ॥ २० ॥

प्राणाधिकदेहाधिक जो जो प्रियतरपदार्थ वाटतसे ॥

व्याहृनिप्रियतममज तो राजा दशरथाख्य कायनसे ॥ २१ ॥

स्मरण झालें ह्यणजे दुःख होते. तीचही कौसल्या.

श्लोक.

कर्धा होईयांचा* कलहा† रहि अन्योन्य‡ उगला ॥

तदाहीं§ दोघेही कठिण वचने बोलत मला ॥

॥ किलीकोपप्रीतीविषयितयिं माझ्या करि वसे ॥

पुरेच्याचें आतां स्मरण वृद्ध्याभाजित असे ॥ २२ ॥

अरुं०—कायतरी कष्ट ! फार वेळ श्वासाचा निरोध झाल्यामुळे ह्या-
देवीचें वृद्धय किती कठिण झालें आणि कसे धडधड
उडतें हें !

जनक—हा प्रियसखी कौसल्ये वाई, सावध हो.

(असे ह्यणून कमंडलूंतलें उदक तिच्या आंगावर शिंपडतो.)

कंचुकी—(मनांत.) देवाचा खेळ विचित्र आहे.

आर्या.

मित्रसुवृद्ध होउनि ॥ जें दावी अनुकूलतेसि आधीतें ॥

दैव अकालीनिष्ठुर होउनि देते मनास** आधीतें ॥ २३ ॥

* प्रेमकलह. † एकांती. ‡ निष्कारण. § दशरथकौसल्या ॥ युक्ति.

॥ जें दैव.

** दुःखातें.

कौसल्या—(सावधहोऊन ह्म०) हा वस्त्रे जानकी, कोठेंगे आहेस !
 तें तुझें मुखकमल मला वारंवार स्मरतें, जें विवाहलक्ष्मीचें
 मंगलस्थान आणि जें सलज्ज हास्यानें शोभमान पाहिलें
 होतें. तर आतां चंद्रिकांतुल्य सुखप्रद अशा दैदीप्यमान
 सुंदर अंगांची शोभा मला दाखीव, आणि पुन्हा माझी मां-
 डी एकवेळ बसून शोभितकर. तुझा श्वशुरजो महाराज तो
 वारंवार ह्मणत असे कीं, ही मुलगी रघुकुलांतील पुरुषांची
 सून झाली खरी, तरीही मित्रजनकाच्या संबंधानें आमची
 कन्याच आहे.

कंचुकी—कौसल्याबाई, तुम्हीह्मणतातें खरेंच.

श्लोक.

पांचाअपव्यांतहिजेनरेंद्र ॥

मानीविशेषेप्रियरामचंद्र ॥

चारीसुनांमाजितशीचसीता ॥

प्रियाजशतीतनुजातशांता ॥ २४ ॥

जनक—हे प्रियसरख्या राजा दशरथा, असाचतूं सर्वप्रकारें मा-
 झ्या वृद्धयास प्रियकर होतास. तें काय सांगावें ! तुला मी
 कसा विसरेन ?

श्लोक.

कन्येचे* गुरुपूजितातविनयेव्याजांवयाच्याजना ॥

तेंझालेंउलटेंतर्यांकरिशितूंमाझ्याचआराधना ॥

काळानेंतुजओढिलेंविघडला† संबंधहेतूतसा ॥

याघोरामजजीवलोकनरकींविक्वांचलोमीकसा ॥ २५ ॥

कौसल्या—पुली जानकी, मीतरी कायकरूं, हमेला माझाजीव वृढपणें

जोडलेल्या पदार्था सारखा अचळ झाला आहे, ह्मणून मलाही दुर्भाग्येलातो सोडून जात नाही.

अरुंध०—हेराजपुत्री कौसल्ये, कांहीं धीरधर. अंमळसें डोळ्यांचें पाणी तरी खळूंदे. आणखी तुला विचारतें, अगे तुला स्मरण नाही काय? ऋष्यशृंगाच्या आश्रमां तुमचा कुलगुरु बोलला होता कीं, जी गोष्टव्हावयाची ती झाली, परंतु पुढें सर्वप्रकारें कल्याण होईल.

कौसल्ये—बाईअरुंधती, तेंमला स्मरतें, पण ती गोष्ट मार्गेंपडली असें दिसतें. आतां आशा उरली नाही.

अरुंध०—हेराजपुत्री, तूं असें काय बोलतेस? तेंऋषींचें भाषण मिथ्या असें तुला वाटतें काय? नाहीनाहीं असें ह्मणूनको. हे सुक्षत्रिये, व्याप्रमाणें होईलचहोईल. ह्यांत संशय नाही.

श्लोक.

ज्यांचेंमोठेंतेजव्याब्राह्मणांच्या ॥

* उक्तीहोती† संशया वीण‡साच्या ॥

वाचाव्यांचीहोयकल्याणखाणी ॥

कध्धींतेनोच्चारितीव्यर्थवाणी ॥ २६ ॥

(इक्यांत पडद्यापलीकडे गलबला होतो. सर्व कान देऊन ऐकतात.)

जनक—वाटतें आज शिष्टागमनानें अनध्याय झाल्यामुळे सर्व विद्यार्थी खेळत आहेत. त्यांचा हा गलबला!

कौसल्ये—वाळपणांतील सौख्य मोठें मौजेचें आहे. (निरखून पाहून.) अहो ह्या मुलांमध्ये हा माझ्या रामभद्रासारखा दिसतो हा कोणवरें? ह्याच्या आंगाची ठेवण त्याच्याच-

सारखी सुंदर आणि मनोहर आहे. ह्याला पाहून समाधान वाटते.

अरुंध०—(एकीकडे तोंड करून, व आनंदाश्रू डोळ्यांत आणून ह०) भागीरथीदेवीनें अमृतासारखी जी गुप्त गोष्ट पूर्वी सांगितली होती ती हीचबरे. परंतु व्या आयुष्मंत कुशलवांमध्ये हा कोण आहे हे कळत नाही.

जनक—खरेच, ह्या मुलास पाहून मलाही फार समाधान वाटते

श्लोक.

नीलोत्पलासदृशकांति, * शिखंडसाजे ॥

हामंडळीत † बटुंच्यास्वयशैविराजे ॥

वाटेपुन्हाशिशुचहोउनिरामआला ॥

कीपाहतांचनयनानिववीमनाला ॥ २७ ॥

कंचुकी—हा मुलगा खचित क्षत्रियब्रह्मचारी आहे. ह्याची चिन्हें तशीच दिसतात, पहा

ओंव्या.

पृष्ठीबांधलेभातेदोन ॥ माजीभरलेबहुतबाण ॥

व्यावरी ‡ चूडालंबमान ॥ सुटोनियांरुळताहे ॥ २८ ॥

धनुष्याचीदोरीविचित्र ॥ तिचेकेलेअसेकटिसूत्र ॥

मंजिष्ठानैरंगविलेवस्त्र ॥ अंगावरीघेतले ॥ २९ ॥

वामकरांभव्य § कोदंड ॥ दक्षिणहस्तींअश्वत्थदंड ॥

रुद्राक्षांची॥ वलयेंअखंड ॥ मणगटामाजीशोभती ॥ ३० ॥

भस्ममाखिलेसर्वांगी ॥ मृगचर्मधरिलेऊर्ध्वभागी ॥

कौपीनअसेअधोभागी ॥ ब्रह्मचारीलक्षणहे ॥ ३१ ॥

* झुलपे. † मुलांच्या. ‡ शेडी. § धनुष्य. ॥ मणगट्या.

बाईअरुंधती, हा कुठला कोण ह्याविषयी कांहीं तुझांस तर्क
होतो काय ?

अरुंध०—आह्मीतरी आजच आलों. आह्मांस काय कळे ?

जनक—हे कंचुकी, ह्या मुलाला पाहून मला फारच कौतुक वा-
टते. तर तूं वाल्मीकि मुनीकडे जाऊन व्याला विचार,
कीं, हा कोण आहे. आणि व्या मुलालाही सांग कीं,
कोणी वृद्धवृद्ध आले आहेत ते तुला बोलावतात.

कंचुकी—आज्ञेप्रमाणें करतां. (असें ह्मणून निघूनजातो.)

कौसल्या—काय ह्मणतां ? असें सांगितलें ह्मणजे तो येईल
काय ?

अरुंध—हे जातिवंताचें लेंकरूं आहे. ह्याच्या सुवर्तनांत अंतर
पडेल काय ? तो कधीं वांकडा जाणार नाही.

कौसल्या—(चिंतन करून ह्म०) कसा पहातो मुलगा कंचुकी-
नें सांगितलेला निरोप ऐकतांच ऋषिकुमारांस सोडून वि-
नयानें इकडे यावयास निघाला. हा आला पहा.

जनक—(फार वेळ व्याकडे निरखून पाहून ह्म०) अहो वि-
लक्षण रूपहै !

श्लोक.

वसेरानीभासेशिशु, परिअसेहागुणनिधी ॥

कळेंहेसुज्ञालाव्वरितपरिअज्ञासनकधीं ॥

पहातांआकर्षीस्थिरहिमनमाज्ञे* लघुपर्णी ॥

जडाहीलोहालाझडकरिजसाचुंबकमणी ॥ ३२ ॥

(इतक्यांत लव पुढें येतो.)

लव—(आपल्या मनांत ह्मणतो.) हे सारे वृद्ध मला पूज्यच

आहेत, परंतु ह्यांचीं नांवे ह्यांचे अधिकार व ह्यांचा क्रम म-
ला ठाऊक नाही. तेव्हां आपण ह्यांस अभिवंदन कोणत्या-
प्रकारे करावे तरें? (क्षणभर विचार करून) असो, जो, वंद-
न प्रकार अविरुद्ध आहे, असें थोर ह्मणतात तोच आपण
करावा ह्मणजे झालें. (जवळ जाऊन,) हा तुझ्यास-
र्वास अनुक्रमें करून माझा लवाचा शिरसा प्रणाम असो.

अरुंधती आणि जनक—मुला दीर्घायुषी हो.

कौसल्या—बाळा, चिरकाळ वांच माझ्याजिवा.

अरुंध०—लेंकरा, इकडेये. (त्याला उचलून मांडीवर घेते आ-
णि त्याकडे पाहून मनांत ह्म०) ह्यावेळेस केवळ माझी
मांडी धन्य झाली इतकेच नाही. चिरकाळें करून मा-
झा मनोरथही पूर्ण झाला.

कौसल्या—बाळा, मजकडे पण एकदांये. (उचलून मांडीवर
घेते.) अहो, काय चमत्कार हा! ह्या मुलाचा नीलोत्प-
लासारखा श्यामवर्ण आणि कलहंसासारखा कोमल, तसा
घोगरा कंठस्वर, इतक्यानेच केवळ हा माझ्या रामभद्राची
बरोबरी करतो असें नाही. तर? याचा कमलगर्भा
सारखा मृदुस्पर्शही तसाच आहे. अहाहा! रामभद्र मां-
डीवर बसला असतां जें सुख व्हांवें त्याच सुखाचा आ-
जमी अनुभव घेत आहे असें मला वाटते.—(त्यास ह्म-
णते.) बाळा, आतां तुझें मुखकमल मला डोळे भरून पा-
हूंदे. (हनुवटी उचलून मुखाकडे निरखून पाहून, डोळ्यांत
अश्रू आणि मनांत कांहीं कल्पना आणून जनकास ह्म०)
हे राजर्षे जनका, आपण पुर्तपणें पाहिलें काय ह्या मुलाकडे?

सूक्ष्मदृष्टीनें पाहिलें असतां वस्से जानकीच्या मुखचंद्राची कांहीं छटा ह्याच्या मुखावर दिसते.

जनक—पाहतां बरें, प्रियसखी, तेंच पाहतां. मलाही तसेंच वाटते.

कौसल्या—काय आश्चर्य हें ! माझे वृद्धय उन्मत्ता सारखें होऊन कांहींतरी मजकडून बडबड करवितें.

जनक—(व्याकडे निरखून पाहून ह्म०)

श्लोक.

* वस्सेचिआणि[†]सूर्यवंश मणिचीयाबालकींआकृती ॥

संपूर्णप्रतिबिंबिताचदिसतेभासेतशीच[‡]द्युती ॥

वाणीतीचदिसेतसाविनयहीसामर्थ्यहीतेचसे ॥

हादेवाभलतीकडेभटकतेकांचित्तमाझे[§]असे ॥ ३३ ॥

कौसल्या—मुला तुला आई आहेकाय ? बरें तुझा बाप कोणहें तुला ठाऊक आहे ?

लव—नाहींनाहीं. तेकांहीं मी जाणत नाहीं.

कौस०—तरमग तूं कोणाचा ?

लव—भगवान् वाल्मीकिऋषिह्याचा.

कौस०—अरे बाळा, आम्ही ज्याअर्थानें विचारतां व्याचें उत्तरसांग.

लव—मलाइतकेंच ठाऊक आहे. दुसरें मी जाणत नाहीं.

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

अहोसैनिक हो आपला धनी कुमार चंद्रकेतु आज्ञा करतो कीं, खबरदार, कोणी आश्रमभूमीच्या मर्यादेंत पाय ठेवूं नये.

अरुंधती आणि जनक—अहो आज मोठा सुदिन आहे, कीं, यज्ञसंबंधी अश्व्याच्या रक्षण प्रसंगानें वस्स चंद्रकेतु इकडे

* जानकीची. † रामचंद्राची. ‡ कांति. § हेवाटणें प्वांतीचें आहे

तो आज आमच्या दृष्टीस पडेल.

कौसल्या—काय ह्यणतां? माझ्याबाळा लक्ष्मणाचा पुत्र चंद्रकेतु
आज्ञा करतो? आहा ही अमृतासारखी गोड अक्षरें मा-
झ्या कांणीं पडतात.

लव—अहो आजोबा, चंद्रकेतु ह्यणतां हा कोण बरें?

जनक—दशरथ राजाचे पुत्र रामलक्ष्मण तुला ऐकून ठाऊक आहे-
त काय?

लव—हे तर रामायण कथेंतील मुख्य पुरुष.

जनक—हो, खरेंच.

लव—मग ते मला कसे ठावके नसतील?

जनक—तर मग व्याच लक्ष्मणाचा पुत्र हा चंद्रकेतु. समजलास?

लव—हॉहॉ—एकून उर्मिलेचापुत्र आणि मिथिलाधिपति जनक रा-
जा ह्याचा दौहित्रहा?

अरुंध०—(हांसून ह्यगते,) हा मुलगा रामायणकथेंत बराच
प्रवीण दिसतो.

जनक—(विचार करून,) बाळा, जर तूं रामायणकथेंत इत-
का प्रवीण आहेस तर मग मी विचारतो तें सांग बरें. दशरथ
राजाच्या प्रत्येक पुत्रास मुलें किती, व्यांची नांवे काय,
आणि व्यांच्या आया कोणत्या?

लव—हा कथाभाग मी किंवा माझ्या सोबव्यांतून कोणीही पाहि-
ला नाही व ऐकिला नाही.

जनक—काय व्या कवीनें हा कथाभाग लिहिलाच नाही?

लव—लिहिला आहे, परंतु प्रसिद्ध केला नाही. पण व्याच भाग
तील एक प्रकरण घेऊन व्याचा एक सरस नाटकग्रंथ
केला आहे. तो स्वतां वाल्मीकि मुनींनीं आपल्या हातानें

लिहून नाट्यशास्त्राचा आचार्य जो भरतमुनि व्याजकडे पाठविला आहे.

जनक—व्याजकडे कशासाठी पाठविला बरं ?

लव—व्यानें अप्सरांकडून व्याचा खेळ करवावा ह्मणून.

जनक—ह्या गोष्टीचें आह्मांलाही मोठें कौतुक आहे.

लव—आमचे गुरु वाल्मीकि मुनि ह्यांना तर ह्या विषयीं फारच आवड आहे. ह्मणून व्यांनीं विद्यार्थ्यांच्या हातीं तें पुस्तक देऊन भरताश्रमास पाठविलें आणि तें सुरक्षितपणें भरतमुनीस पावतें व्हावें ह्मणून व्याच्या संरक्षणार्थ हातीं धनुष्यबाण देऊन माझा भाऊ बरोबर दिला आहे.

कौस०—बाळा, तुला भाऊही आहे काय ?

लव—होय एक भाऊ आहे.

कौस०—व्याचें नांव काय ?

लव—व्याचें नांव कुश, पण मी व्याला दादा ह्मणतो.

कौस०—एकून तो वडील आहे असें झालें.

लव—होय खरेंच. प्रसूतिक्रमानें झटलें ह्मणजे तोच वडील होतो.

जनक—तर काय तुम्ही दोघे जुळे आहां ?

लव—होय जुळेच आहों.

जनक—बरें, व्या रामलक्ष्मणांची कथा कोठपर्यंत तुम्हीं शिकलां आहां ?

लव—लोकांनीं जानकीविषयीं खोटा अपवाद उठविल्यामुळे रामांज्या उद्दिग्धचित्त झाला, व्यानें ती जानकी नवांमहि-
न्यांची गरोदर असतां बाहेर घालविली, ती लक्ष्मणानें

रामाच्या अज्ञेस्तव घोर अरण्यांत एकटी नेऊन सोडली,
आणि तो लक्ष्मण माघारा गेला येथपर्यंत.

कौस०—हा वत्से जानकी, हा बालचंद्रवदने, तू घोर अरण्यांत
एकटी पडलीस व्यासमयीं पुष्पासारख्या तुझ्या सुकुमार
शरीराची कायगे दशा झाली असेल. हरहर, दुर्दैवानें
तुझा परिणाम कोणत्या प्रकारचा केला असेल तो असो.

जनक—हावत्से, व्यावेळीं तुझी काय अवस्था झाली असेल?

श्लोक.

जेव्हांतुझ्यावरभयंकरवेळआली ॥

जेव्हांव्यथाप्रसवकाळकृताहिझाली ॥

जेव्हांअसेलतुजवेढियलेंभुतांनीं ॥

तेव्हांमलास्मरततूंअसशीलरानीं ॥ ३४ ॥

लव—(अरुंध तीकडे वळून हळूच विचारतो.) अहो बाई, हीं उ-
भयतां वारंवार दुःखित होतात हीं कोण आहेत?

अरुंध०—ही रामाची माता कौसल्या आणि हा रामाचा क्षुशुर
राजा जनक.

लव—हांहां असें काय? (विनयानें, कौतुकानें आणि
व्यांजकडे पाहतो.) ठीकच आहे.

जनक—कायही लोकांचा अमर्याद दुष्ट स्वभाव हा, आणि त्या
रामराजाची तरी कायही अविचाराची त्वरी! (के
ष्ट होतो.)

श्लोक.

हैदुःखात्मकघोरवज्रशिवलेशश्वतृजयाच्याउरा तिं तर हे
त्यामाझ्याभडकावयाअवसरक्रोधानळाहाखरा ॥

व्यायायोग्यकरींअसेसमयहाचापासशापासवा ॥

याकाळींमजलानिवारिलबळेकोणीअसादाखवा ॥ ३५ ॥

कौस०—बाई अरुंधती, हा राजर्षि क्रोधाच्या स्वाधीन झाला आहे असें दिसते. तर ह्याचें सांत्वन करून सर्वांचें रक्षण कर.

अरुंध०—राजा, शांत हो, असा कोप करूं नको.

श्लोक.

जेयोगियांचाकरितात* मंतू ॥

हादंडव्यांयोग्यअसेपरंतू ॥

आहेतुलारामअपव्यतुल्य ॥

दीनाप्रजान्याहितशाच† पाल्प ॥ ३६ ॥

जनक—(मनांत विचार करून शांत होऊन ह्म०) तेंही खरेच.

श्लोक.

आहेखराचरघुनंदन‡ पुत्रकल्प ॥

स्त्रीवाळवृद्धविकलद्विजलोक§ अल्प ॥

होवोप्रशांतममचापतसाचशाप ॥

॥ भावीचुकेनजरिये ॥ विधिचाहिबाप ॥ ३७ ॥

(इतक्यांत धांवत धांवत मुलें येतात.)

मुलें—हे कुमार, लवा, अश्वअश्व ह्मणून यज्ञ प्रकरणांत सांगितला प्राणि विशेष लोकांत आहे असें ऐकत होतो तो आ-
आह्मीं प्रत्यक्ष पाहिला.

लव—प्रकरणांत अश्व सांगितला आहे, तसा युद्ध प्रकरणां-

† पालन योग्य. ‡ पुत्रतुल्य. § तुच्छ. ॥ होणार.

॥ ब्रह्म्याचा बाप साक्षात् विष्णु.

तही अश्व सांगितला आहे. पण तुम्ही पाहिला तो कसा आहे सांगा.

मुलें—एक कसा आहे तो सांगतो.

श्लोक.

मोठेंपुच्छअसेतयाचवरिचेंतेतिसदाहालवी ॥

* ग्रीवादीर्घ† जटालचारखुरहीवेगेंतयांचाळवी ॥

खातोबाळतृणेंफळासमसदालेंड्यांसटाकीतसे ॥

तूतेंदाखवितोउठींलवकरीतोदूरगेलालाअसे ॥ ३८ ॥

(असें ह्मणून लवाच्या जवळ जाऊन कोणी हात कोणी कृष्णाजिन धरून व्यास ओढतात.)

लव—(विनयानें आणि कौतुकानें ह्म०) अहो, गुरुजनहो, हे मला ओढू नेतात ह्मणून जातो. क्षमा असावी. (असे-ह्मणून त्वरेनें चालता होतो.)

कौस०—अहो अरुंधतीबाई. मला असें वाटतें कीं, हा मुलगा माझ्या दृष्टीच्या पलीकडे गेला असतां माझा जीव राहणार नाही. ह्यासाठीं येथून दुसऱ्या ठिकाणीं उभें राहून हा चालला आहे ह्याला पहावें. ह्याला उदंड आयुष्य असो.

अरुंधती आणि जनक—हा बाळक आमचें कौतुक पुरवो.

कौस०—पहा तो चपळ मुलगा हरणासारखा अतिवेगानें पळत दूर गेला. तो कसा दृष्टीस पडतो !

(इतक्यांत कंचूकी येऊन सांगतो.) अहो वाल्मीकि ऋषि सांगतात कीं, ह्यासमयीं तुम्हांस कांहीं सांगावयाचें आहे, तर तुम्हीं सर्वांनीं येऊन ऐकून घ्यावें.

जनक—हे कांहीं तरी नाजूक प्रकरण आहे असें वाटतें. तर हे

भगवती अरुंधती, हे सखी कौसल्ये, हे कंचुकी, आपण आ-
तां चला वाल्मीकि ऋषीकडे जाऊं.

(मग वृद्ध मंडळी निघून जाते.)

मुलें—हे कुमारा लवा, हा चमत्कारिक प्राणी पहा. आह्मी सांगि-
तला तो हाच.

लव—पाहिला, आणि हा कशाचा अश्व हेही मी समजलों. हा अ-
श्वमेधसंबंधी अश्व आहे.

मुलें—हे कशावरून तुला समजलें ?

लव—काय तुम्ही मूर्ख आहां. अरे अश्वमेध कांड तुम्ही वाचलें ना-
हीं काय ? यज्ञसंबंधी अश्वाच्या संरक्षणास कवची धन्वी
खड्गी असे शंभर शंभर वीर असावे ह्मणून त्यांत सांगि-
तलें आहे तें तुम्हांला स्मरत नाही काय ? व्याप्रमाणेंच हा
अश्व आहे. तुम्हांस खोटे वाटत असेल तर तुम्ही त्यांस
जाऊन विचारा.

मुलें—(सैनिकांकडे जातात.) अहो सैनिकहो, वीरांनीं वेष्टित
असा हा अश्व कोणत्या कारणास्तव फिरत आहे सांगा.

लव—(स्पृहायुक्त होवता मनांत ह्म०) आहा, अश्वमेध ह्मटला
ह्मणजे विश्वाचा जय इच्छिणाच्या क्षत्रियाच्या पराक्रमाची
व उत्कर्षाची पराकाष्ठा झाली !

(पडद्या पलीकडून वीरांचा शब्द होतो.)

आर्या.

ही* हयरूपपताका अथवाही† वीरघोषणाच्याची ॥

जोएक‡ वीरसप्तहि लोकांततया‡ दशास्यहंव्याची ॥ ३९ ॥

लव—(चित्तास ते भाषण लागून व्यथित झाल्यासारखा होऊ-
न ह्य०) अहो हीं अक्षरें वृद्ध्यास जाळतात.

मुलें—अरे लवा, तूं केवळ वेडा आहेस. हें काय बोलतोस ?

लव—थांबा मुलांनो, तुझाला कांहीं समजत नाही, अहो अडून
गोळ्या मारणारे वीरजनहो, तर काय ही पृथ्वी निःक्ष-
त्रिया झाली ? ह्यणून तुझी असें उद्धृत भाषण करितां ?

(पडद्या पलीकडे शब्द होतो.)

अरे आमच्या महाराजा पुढें क्षत्रिय ह्यणजे पदार्थ काय ?

आणि तसे क्षत्रिय आहेत कुठे ?

लव—मूर्खहो, तुझांस धिक्कार असो. क्षत्रिय नाहींत ह्यणतां
काय ? पण तुझांस ठाऊक असूं द्या.

श्लोक.

जरिआहेतआहेतकांआह्मांभयदावितां ॥

बोलूनकायतुमचीपताकाहरितोअतां ॥ ४० ॥

(मुलांस ह्य०) गड्यांनो, पाहतां काय ? ह्या अश्वाला घे-
रा आणि ढेंकळांचा मार देऊन ह्याला तिकडे घेऊन चला.
हें धिक्कार तहू ह्याला आश्रमांतील हरणांमध्ये चरूं द्या.

(एक क्रोधाविष्ट पुरुष गर्वानें पुढें येऊन ह्यणतो.) अरे
तुझ्या पोरपणास धिक्कार असो. काय हें भलतेंच बोल-

लास. हे शस्त्रधारी वीर सामान्य नव्हत. मोठे कठीण

आणि निर्दय आहेत. पोरांचें देखील असलें अमर्याद

भाषण ते सोसणार नाहींत. आमचा राजा चंद्रकेतु

हातांत धनुष्यबाण घेऊन ऋषींचें रमणीय आश्रमस्थान

पहावयास दूर गेला आहे. तो जोपर्यंत परत आला

नाहीं तोपर्यंत तुझी आपला जीव घेऊन झाडांतून लवकर

पळून जा. तो आला ह्मणजे तुह्मांस फार कठीण जाईल.
 मुलें—कुमारा लवा, चल, आपणाला अश्व कशास पाहिजे. हे
 वीर शस्त्रें चमकावून तुला दटावतात. आणि आश्रमही
 दूर राहिला. ह्यासाठीं आपण हरणा सारख्या उड्या
 मारीत पळून जाऊं.

पद.

चलजाउंअपुल्याघरा ॥ कुमाराचलजाउंअपुल्याघरा ॥ ध्रु० ॥
 कशासआह्मांअश्वपाहिजे ॥ ह्मणसीयातेधरा ॥ कु० ॥ १ ॥
 दाणापाणीआणिखरारा ॥ कोणकरिलतोबरा ! कु० ॥ २ ॥
 गुरुजीआह्मांरामेभरतील ॥ विचारनाहींबरा ॥ कु० ॥ ३ ॥
 आश्रमपदहीदूरराहिलें ॥ अतांकरावीन्वरा ॥ कुमा० ॥ ४ ॥
 लव—काय ह्मणतां मुलांनो, ते शस्त्रें चमकावून आह्मांस दटाव-
 तात काय? (धनुष्य सज्ज करीत.)

श्लोक.

* ज्याहीचजिव्हाघन† कोटिदाढा ॥

‡ टंकारहाघघरशब्द§ गाढा ॥

ग्रासावया॥ उद्यत॥ काळवक्रू ॥

तसेंअसोहेममचापयंत्र ॥ ४१ ॥

(असें झाल्यावर सर्व निघून जातात.)

कौसल्याजनकदर्शननामक

चवथा अंक. समाप्त.

धनुष्याचीदोरी. † धनुष्याचीं शेवटें. ‡ धनुष्याचा टणत्कार.

§ भयंकर.

॥ प्रवृत्त.

॥ कालाचेमुख.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ५.

स्थल.

तपोवन.

पात्रें.

चंद्रकेतु	लक्ष्मण पुत्र.
सुमंत्र	व्याचा सारथी.
लव	सीतेचा पुत्र.

(पडद्यापलिकडे शब्द होतो.) अहो सैनिकहो, भिऊं नका, आतां आपणांस पाठबळ झालें.

श्लोक.

सुमंत्रपिटितोजयाजवनअश्वज्याजोडले ॥

पथीथडकलागतांध्वजविशाळज्याचाहले ॥

रथींबसुनियांअशात्वरितचंद्रकेतूचहा ॥

रणीं*निधनआमुचेंपरिसतांचिआलापहा ॥ १ ॥

(इतक्यांत ज्यावर सुमंत्रनामा सारथी अशा रथावर बसून हातांत धनुष्यबाण घेऊन, आश्चर्य हर्ष आणि संभ्रम ह्यांनी युक्त असा चंद्रकेतु येतो.)

चंद्रकेतु--आर्या सुमंत्रा, तिकडे पहा.

* मरण.

श्लोक.

कोपेकसाहोउनिरक्तदृष्टी ॥

सेनेवरीहाकरिबाणवृष्टि ॥

रणीपहा* लोलशिखंडनीट ॥

कोणीअसेक्षत्रियबाळधीट ॥ २ ॥

आणखी हें मोठें आश्चर्य दिसतें पहा.

श्लोक.

एकाकीमुनिबाळसैनिकबहूव्यांनीपहावेढिला ॥

कोणीहारघुवंशसंभवनवाअंकूरवाटेमला ॥

सोडीबाणसहस्रशास्त्रदक्षटांफोडीकरीमस्तका ॥

शस्त्रांचीअतिघोरवृष्टिकरितोदेतोअह्मांकौतुका ॥ ३ ॥

सुमंत्र—हे आयुष्मंता चंद्रकेतो, ऐकतोस?

श्लोक.

देवासुरांहुनिपराक्रमथोरयाचा ॥

त्वत्तुल्यरूपदिसतोचतुद्भयावयाचा ॥

पाहनि† कौशिकमखद्विष‡ मंथनातें ॥

‡ घेताधनुष्यरघुनंदनये§ मनातें ॥ ४ ॥

चंद्रकेतु—एकट्या मुलावर बहुत सैनिक उठले हें पाहून मला लाज वाटते.

श्लोक.

शिशूएकटाव्यावरीसर्वसेना ॥

निघालीउठेधूळकांहींदिसेना ॥

* चंचलज्याचीं झुलपें. † विश्वामित्राच्या यज्ञाचा द्वेष करणारे राक्षस व्यांच्या नाशाकरतां ‡ धनुष्य घेणारा रामचंद्रसा.

§ मनांत येतो.

करायातिर्णेघोरशस्त्रास्त्रवृष्टी ॥

तयविठिलैपाहवेनास्वदृष्टी ॥ ५ ॥

सुमंत्र—वत्सा चंद्रकेतो, हे सर्व मिळून जरी व्यावर गेले तरी कां-
हीं व्हावयाचे नाही. मग एकेकटे फुटून गेल्याने काय
होणार आहे?

चंद्रकेतु—आर्या सुमंत्रा, आतां त्वरा केली पाहिजे, पहा ह्याने आ-
मच्या सैन्याचा संहार मांडला आहे. तेच पहा.

श्लोक.

ज्याघोषेकरितोगुहांतनिजल्याहत्तीसकर्णव्यथा ॥

लोपे* अंबुदगर्जनामगकितीयादुंदुभीचीकथा ॥

व्यावीरेबहुवीर†रुंडानिकरेआच्छादिलेभूतळा ॥

वाटेहोउनितृप्तहे‡उगळलेकाले§गिळीनागळा ॥ ६ ॥

सुमंत्र—(मनांत ह्मणतो.) अशा वीराबरोबर द्वंद्वयुद्ध कर-
ण्यास चंद्रकेतूला मीं कसे अनुमोदन द्यावे? (पुनः वि-
चार करून) अथवा इक्ष्वाकुवंशीय राजांच्या पदरची आह्मी
वृद्धमाणसे पडलों, ह्यास्तव कांहींतरी उपाय योजला पाहिजे.
तर सांप्रत काय योजना करावी ?

चंद्रकेतु—(विस्मय लज्जा आणि संभ्रम ह्यांनी युक्त होऊन,)

छी छी, हे काय झाले! माझीं सर्व सैन्ये माघारीं परतलीं!

सुमंत्र—(रथ धांवडून,) वत्सा चंद्रकेतो, हा वीर समक्ष बो-
लावयाजोगा तुला जवळ केला. आतां ह्याशीं कांहीं बो-
लावयाचे असल्यास बोलावे.

चंद्रकेतु—(विसरलासे करून.) आर्या सुमंत्रा, हाक मारणा-

* मेष गर्जना. † मस्तकसमूहे. ‡ ओकून टाकले. § पोट भरल्यामुळे.

रांनीं ह्याचें नांव काय घेतलें होतें बरें, तुला स्मरण आहे ?
 सुमंत्र—होय मला स्मरण आहे. वत्सा ह्याचें नांव लव असें
 घेतलें होतें.

चंद्रकेतु—(लवाकडे पाहून.) हे महाबाहो लवा, ह्या सैनिकां-
 शां तुला काय करावयाचें आहे ? हा मी येथें आहे, मज-
 कडे ये. अरे, तेजानें तेजांतच शांत व्हावें हें योग्य.

सुमंत्र—कुमारा चंद्रकेतो, पहा पहा बरें.

श्लोक.

हाबालवीर* पृतनामथना†व्यजून ॥

‡हाकेतुद्रयापरतलाक्षणिआयकून ॥

मेघध्वनीपरिसतांच§गजावमर्द ॥

सोडूनजेविफिरतो॥हरिशार्व॥मर्द ॥ ७ ॥

(इतक्यांत पराक्रमशाली लव त्वरेनें जवळ येतो.)

लव—शाबास राजपुत्रा शाबास, तूं इक्ष्वाकुवंशोद्भवखरा. त्वां
 मला हटकलें झणून हा मी तुजकडे आलों पहा.

(तिकडे सैन्यांत मोठा गलबला होतो.)

लव—(वेषानें मार्गें पाहून.) काय हे सैनिक नुकते भग्न झा-
 ले तरी फिरून येऊन सारे जमून युद्धाच्या इच्छेनें मज-
 वर शरप्रहार करितात ! हे विचार मुढांनी, तुझांस धिक्कार
 असो. तुझी काय समजलां ?

श्लोक.

तुझीजोहाकेलाचहुंकडुनिमोठागलबला ॥

गिळोमाझाक्रोधानलसहजव्यातुच्छकवला ॥

*सैन्याचा नाश. †सोडून. ‡तुद्रया हाकेस ऐकून §गजाचें
 मथन. ॥ सिंहाचा बालक. ॥ शूर.

समुद्राचा ओघ प्रलयपवनाने खवळतो ॥

तरींच्यातें सद्यः क्षुभित वडवाग्नीच गिळतो ॥ ८ ॥

(किंचित् खिन्न होऊन इकडे तिकडे फिरतो.)

चंद्रकेतु—हे कुमारा लवा, तूं मजकडे पहा.

श्लोक.

न्वदीयगुणपाहतांगमसिसन्धमाज्ञासखा ॥

मदीयजनतोतुज्ञासकलहीनतुंपारखा ॥

निजापरिजनावरीनिकरमांडिशीहाकसा ॥

प्रवीरतरितुं स्वराउतरशीलमाद्र्याकसा ॥ ९ ॥

लव—(हर्षाने आणि संभ्रमाने मार्गे फिरून मनांत ह्मणतो.)

अहो हा सूर्यवंशोद्भव कुमार मोठा पराक्रमी आणि चतुर दिसतो. पहा ह्याची वीरोक्ति प्रसन्न असून कर्कश अ-

शी चमत्कारिक आहे. तस्मात् त्या सैनिकांशी मला काय करावयाचें आहे. आपण ह्याशीच गांठ घालावी,

(असे ह्मणून सैनिकांकडे वळतो.)

चंद्रकेतु—आर्या सुमंत्रा, पहा पहा, ही पाहण्याजोगी चमत्कारिक गोष्ट आहे.

श्लोक.

माद्र्यावरीकरिसकौतुक* दर्पदृष्टी ॥

मार्गे† बळावरिहिहावरि‡ धन्वयष्टी ॥

दोहींकडे§ पवनहालवितोजयाला ॥

तोइंद्रचापधरमेघह्मणोतयाला ॥ १० ॥

सुमंत्र—ह्याला अशा प्रकारें पाहण्यास तरी तूंच समर्थ. मी तर

* क्रोधदृष्टी. † सैन्यावर. ‡ धनुष्य. § वायु.

केवळ आश्चर्यांत बुडून गेलों. मला दुसरें कांहीं दिसत नाहीं.
चंद्रके०—अहो पुद्ग करणारे राजे लोकांनो, ऐका.

श्लोक.

तोएकाकीअगणिततुह्नीवाहनी*भूमीसंगी ॥

अंगामध्यैकवचतुनच्या†चर्मआहेतदंगी ॥

तोहाबाल‡प्रवयशतुह्नीपाहतांव्यातशाते ॥

जिकायाला§विषमसमरींधिकृतुह्नातेअह्नाते ॥ ११ ॥

लव—(अवज्ञापूर्वक,) हा मजवर दया करतो काय? (क्षणभर विचार करून,) असो आतां उगीच काल हरण कशास पाहिजे? जृंभकास्त्राचा प्रयोग करून हें सर्व सैन्य निश्चेष्ट करून टाकतो पहा. (असें ह्मणून त्या अस्त्राचे ध्यान करीत वसतो.)

(अस्त्रप्रभावानें सैन्यस्तब्ध होतें)

सुमंत्र—(मनांत) कायहो, एकाएकी आमच्या सैन्यांतील गलबला अगदीं वंद झाला हें कसें?

लव—आतां मी हा प्रौढी दाखविणारा राजकुमार पाहतों कसा आहे तो. (ढोलानें इकडे तिकडे फिरतो.)

सुमंत्र—(गडबडून,) वत्सा चंद्रकेतो, मला वाटतें, ह्यामुलानें जृंभकास्त्राचा प्रयोग केला. ह्मणूनच आपल्या सैन्याची अशी अवस्था झाली.

चंद्रके०—ज्ञांत काय संदेह तेंच खरें. पहा.

श्लोक.

होतांजशीमिसळ॥वैद्युत॥तामसाची ॥

* भूमिभागी. † मृगचर्म ‡ वृद्ध. § समानयोध्यांचा नव्हे. आशा रणांत ॥ विजेच्या प्रकाशाची आणि अंधकाराची मिसळ होतां

जशी दृष्टिबद्ध मुक्त होते तशी झाली.

झालीतशीग्रसितमुक्तहिदृष्टिसाची ॥

निश्वेष्टहेलिविततुल्यचिसैन्यसारें ॥

केलेपहाअमित* जृंभकवीर्यसारें ॥ १२ ॥

आणखी आश्चर्य पहा.

श्लोक.

पातालस्थघनांधकारसदृशेंहींजृंभकेश्यामलें ॥

आकाशींभरलेंतयांत† कपिलेंतेजेंपहाउज्वलें ॥

कल्पांतींसुकठोरमारुतमहाघातेंचिजांतोडलीं ॥

जाणो‡मेघतडिस्सहायशिखरेंविंध्याद्रिचींचाललीं ॥ १३ ॥

सुमंत्र—झाला जृंभकास्राची प्राप्ति कोडून असावी बरें?

चंद्रके०—त्या वाल्मीकिऋषीपासून असावी असें मला वाटतें.

सुमंत्र—हे ऋषि अस्त्राविषयीं खटपट करीत नाहीत. त्यांत

विशेषकरून जृंभकास्राविषयीं तर नाहीतच. काकीं,

आर्या.

झालींरुशाश्वमुनिला व्यापासुनिकेशिकाकडेगेलीं ॥

व्याच्याचसंप्रदायें श्रीरघुनाथाकडेसर्तींआलीं ॥ १४ ॥

चंद्रकेतु—कोणी असें ह्मणतात कीं ज्यांच्यामध्ये सत्वगुणाचा

विशेष आविर्भाव असतो असे जे कोणी मंत्रद्रष्टे त्यांस

स्वतः सिद्ध हीं उपलब्ध होतात.

सुमंत्र—(डोळ्यांत अश्रु आणून,) वत्साचंद्रकेतो, तो वीर मा-

घारा इकडे परतला पहा, सावध ऐस.

(चंद्रकेतु आणि लव हे दोघे दुरून एकमेकांस उद्देशुन मनांत

ह्मणतात.) ह्या कुमाराकडे पाहून कितीतरी आनंद होतो.

हा ! (स्नेहानें आणि प्रीतीनें एकमेकांकडे निरखून पाहतात.)

* जृंभकास्राच्या प्रभावानें. † पिंगट तेजें. ‡ मेघ विद्युल्लतासहित.

दिंड्या.

सहजगव्यासंवादकायज्ञाला ॥

कीं गुणांचा अतिशयचिफळाआला ॥ १५ ॥

अन्यजन्मांसंबंधनिबिडहोता ॥

यामुळेहापरिचयचिसुदृढआतां ॥ १६ ॥

जन्मकार्त्तीचागुणकीउदेला ॥

दैवयोगेअवचीतयोगज्ञाला ॥ १७ ॥

वृद्धयमाझेपाहूनकुमारासी ॥

सावधानेंलागतेतयापाशीं ॥ १८ ॥

सुमंत्र—बहुतकरून प्राण्यांचा धर्मच असा आहे, कीं कोणाची कोणावर तरी विशेष प्रीति जडावी. ह्याविषयी लोकांत परस्पर ऋणानुबंध किंवा गणमैत्री अथवा चक्षुराग असें ह्मणतात. ह्यालाच अबाधित आणि अहेतुक प्रेमा ह्मणावे.

आर्या.

जो*पक्षपातज्ञाला निष्कारणव्यासकोणहोमोडी ॥

कींस्नेहतंतुअंतःकरणातेंदृढशिवोनियांजोडी ॥ १९ ॥

दोघे कुमार—(एकमेकास लक्षून ह्मणतात.)

श्लोक.

† पाटांवापरिजेनूदुःसुभगहीऐशाशरीरावरी ॥

टाकावेशरतीक्षणकेंविउपजेशंकामदभ्यंतरीं ॥

भेटावेंमिळतांजयालवकरीऐसेंमनीयेतसे ॥

यासाठींसहसामदीयतनुहीरोमांचिताहोतसे ॥ २० ॥

(किंचित विचार करून,)

श्लोक.

क्रीतेजस्वि* वरानरावरंगतीशस्त्राविणैकोणती ॥

तींशस्त्रैतरिकायहोतनअशां† लक्ष्यासंजीपावती ॥

मातेहाचह्मणेलकायफिरतांघेऊनशस्त्रैकरीं ॥

वीरांचापारिपाठदारुणअसास्नेहासबाधाकरी ॥ २१ ॥

सुमंत्र— (लवाकडे निरखून पाहून, हा सीता पुत्र असेल काय असे समजून ढोळ्यांस पाणी आणून मनांत ह्मणतो.)
वेड्या वृद्ध्या, कशालाही भलतीच कल्पना करतेस ?

आर्या.

‡ वीजाचिमनोरथाचें नेलेंदेंवेहिरूनदाटून ॥

होतांविच्छिन्नलता पुष्पफळाशाउरेलकोठून ॥ २२ ॥

चंद्रकेतु — आर्या सुमंत्रा, मला वाटते रथांतून खाली उतरावे.

सुमंत्र— कशा करितां ?

चंद्रकेतु — येणेंकरून त्या वीर पुरुषाचा सन्मान केलासे होईल आणि क्षात्रधर्माचे ही पालन केलेसे होईल. काकी, रथीनें पादचाऱ्याशीं युद्ध करूं नये अशी शस्त्र देवतांची आज्ञा आहे.

सुमंत्र — (मनांत.) मला दोहोंकडून कसे संकट आले पहा !

आर्या.

जेकर्मन्यायागत त्यातेंआपणकसेनिषेधावे ॥

किंवाअनुमोदनतरि साहसकर्मासमीकसेद्यावे ॥ २३ ॥

* तेजस्वी पुरुषांवर जाणें तर शास्त्रावांचून गति नाही.

† विशाणाम.

‡ सीतारूप.

चंद्रके०— तुम्ही दशरथ महाराजांचे प्रिय मित्र ह्मणून, आमच्या वडिलांस धर्मार्थाविषयी कांहीं संशय वाटतो तेव्हां ते तुम्हांसच विचारतात, आणि तुम्हीच व्यांची संशय निवृत्ति करतां, असें असतां ह्या समयांच तुम्हांस इतका विचार कां पडला?

सुमंत्र — हे चंद्रकेतो, तूं धर्मन्याय गोष्ट बोलतोस.
श्लोक.

संग्रामांतीलहान्यायहाचधर्मसनातन ॥

रघुवंशीयवीरांचीवीरचर्याअशीचही ॥ २४ ॥

चंद्रकेतु— हे तुमचें भाषण प्रतिरूप दिसतें. कारण कीं.
श्लोक.

इतिहासपुराणातेंधर्मतत्त्वगतिप्रती ॥

तुम्हीचजाणतांवृद्धरघूंचीहीकुलस्थिती ॥ २५ ॥

सुमंत्र — (स्नेहाश्रु डोळ्यांत आणून चंद्रकेतूस आलिंगून ह्मणतो.)

श्लोक.

*सुरपतिरिपुहंताजोतयात्वल्पिव्याचें ॥

वयतरिकितिसांगूपाहतांअल्पव्याचें ॥

समरचरितगोष्ठीमूलव्याचेंकरीतें ॥

दशरथकुलदैवेंपावलेंसुस्थितीतें ॥ २६ ॥

चंद्रकेतु— (कष्टी होऊन, ह्मणतो.)

आर्या.

नाहींसंततिरामा मगआम्हांअसुनकायइतरांतें ॥

हेंदुःखसदावाटे अमुच्यादुसऱ्यातिघांही † पितरांतें ॥ २७ ॥

* इंद्रजिताचा हंता लक्ष्मण. † भरतादिकांतें.

सुमंत्र— हरहर, हीं वृद्धयभेद करणारीं चंद्रकेतूचीं भाषणें
अहित.

लव — आतां काय करावें? अंतःकरणाचे भाव मिश्रित झाले.

श्लोक.

*इंद्रदयीं†कुमुदिनीजशिर्षपावे ॥
पाहूनयासममदृष्टितशीसुखावे ॥
बाहूपुन्हाफुरफुरे‡कलहाकराया ॥
घाईचफारकरितोधनुतेधराया ॥ २८ ॥

चंद्रकेतु — (रथावरून खालीं उतरलेंसें करून.) आर्या सुमंत्रा,
हा मी सूर्यवंशोद्भव चंद्रकेतु तुला वंदन करितो.

सुमंत्र—आशीर्वाद देतो.

आर्या.

§ काकुस्थापरितुमचा अरिवरिघालूप्रताप§पल्याण ॥
देवोसदातुह्मांते शाश्वत॥वाराहदेवकल्याण ॥ २९ ॥
आणखी,

श्लोक.

देऊतोसवितातुलाजयरणींजोव्वक्कुलाचापिता ॥
आनंदासवसिष्ठहीकुलगुरुजोधर्मसंगोपिता ॥

* चंद्रोदयीं. † कमलिनी. ‡ युद्धकराया. § काकुस्थ
राजाप्रमाणें तुमचा प्रताप शत्रूवर आसन घालो. ॥ वराहाव-
तारी विष्णु.

इंद्राग्न्यादिकदेवताहिअपुलंदिऊततेजेतुला ॥

* आशीदेतिलरामलक्ष्मणनिजानंदाचियहेतुला ॥ ३० ॥

लव—हे राजकुमारा, पुरे पुरे, अतिआदर कशास पाहिजे, रथावर होतास तोच बरा दिसत होतास.

चंद्रकेतु—तर मग व्वांही दुसऱ्या रथावर बसावें.

लव—आर्या, राजपुत्राला पुन्हा रथावर बशीव.

सुमंत्र—आमचा चंद्रकेतु ह्मणतो तें व्वांही मान्य करावें.

लव—आपल्या वस्तू आपण स्वीकारण्याविषयी विचार कशाचा? परंतु आह्मी सदा अरण्यांत राहणारे. रथावर बसण्याच्या कामांत केवळ अनभ्यस्त आहों. हे सुह्मांसच योग्य.

चंद्रके०—मुला, क्रूरपणा आणि सुजनपणा ह्या दोहोंची क्रिया तूं वरीच जाणतोस! अशा तुला इक्ष्वाकुवंशोद्भव राजा रामचंद्र जर पाहता तर त्याचे वृद्धय स्नेहानें पाझरलें असतें.

लव—मला ही असेंच वाटतें. तो राजर्षि फार सुजन आहे असें ऐकतां. (लज्जित झाल्यासारखें करून,)

श्लोक.

आह्मीतरीनकरुंमत्सरव्यामखातें ॥

राजागुणीनबहुमानिलकोणव्यातें ॥

क्षत्रासधिग्वचनजेहयरक्षकांचें ॥

तेलागलेंस्ववृद्धयाशलतुल्यसाचें ॥ ३१ ॥

चंद्रके०—(विस्मय करून,) ताताचा प्रतापोत्कर्ष ही तुला सोसला नाही काय ?

लव—सोसला कीं न सोसला तें असो. पण मी तुला इतकेंच विचारतों. तो राजा फार शांत आणि नीतिमान् आहे असें ऐकतों. तस्मात् तो स्वतां कधीं असा गर्विष्ठ व्हावयाचा नाही, आणि व्याच्या प्रजाही तशा नसाव्या. मग व्याच्या पदरच्या मनुष्यांच्या मुखांतून अशी राक्षसी वाणी कशी निघाली बरें ?

आर्या.

उन्मत्तगर्वितांच्या वाणीतैराक्षसीअसें ह्यणती ॥

तीकारणवैराला निरयालाहीअसेंभुनीगणती ॥ ३२ ॥

ह्याप्रकारें राक्षसी वाणीची जे निंदा करितात तेच चांगल्या वाणीची स्तुति करितात. ती अशी.

श्लोक.

प्रसवतिबहुकामाघालवीदुर्दशेशी ॥

उपजवुनिसुकीर्तिदुष्कृतातेविनाशी ॥

सततसदयमातामंगलाचीचमान् ॥

सुकविवदतिवाचास्नृताकामधेन् ॥ ३३ ॥

सुमंत्र—(मनांत.) ह्या कुमाराचा स्वभाव परमशुद्ध दिसतो. कसा झाला तरी वाल्मीकिऋषीचा शिष्य आहे. ऋषीच्या सहवासानें ह्याच्या मुखांतून भाषण किती प्रौढ निघतें हे !

लव—हे चंद्रकेतो, आपण मघां काय बोललां कीं ताताचा प्रतापोत्कर्ष तुला सोसला नाही काय ह्यणून, तर मी असें वि-

चारतों. क्षत्रियधर्म कोणांस वांटला आहे काय ?

सुमंत्र— इक्ष्वाकुकुलोद्भव जो राजारामचंद्र व्याला तू जाणत नाहीस ह्मणून असें बोलतोस. असो भाषणाचा अति-प्रसंग होईल पुरेकर आतां.

श्लोक.

सैनिकांच्याप्रमथनींपराक्रमतुझाअसो ॥

जामदग्न्यासजोजिकीव्यालाबोलतुझानसो ॥ ३४ ॥

लव— हे श्रेष्ठा, जामदग्न्यास जिकणारा तो राजा, असें जें आपण बोललां, ह्यांत मोठा पराक्रम तो काय सुचविला ?

श्लोक.

वाणीमध्येवीर्यआहेद्विजांचें ॥

बाहूमध्येराहतेक्षत्रियांचें ॥

घेतांशस्त्राजिकिलेंब्रह्मणातें ॥

झालेंकर्मस्तुव्यहेंकानृपातें ॥ ३५ ॥

चंद्रकेतु— (अवज्ञा दाखवून,) आर्या सुमंत्रा, कशाला बोलतां ह्याशीं ? पुनःपुन्हा उत्तरास प्रव्युत्तर, हें कशास पाहिजे पुरे आतां.

श्लोक.

हाकोणसंप्रतिनवापुरुषावतार ॥

वाटेजयानवहुभार्गवरामवीर ॥

केलीसुखीअभयदेउनिसप्तलोकी ॥

जेणेंतदीयचरितेंहिनेजोविलोकी ॥ ३६ ॥

लव—व्या रघुपतीचें चरित्र आणि व्याचा महिमा जाणत नाही

असा कोण आहे? सर्वास विदित आहेच. परंतु मला व्या
विषयी थोडे बोलावयाचे आहे. अथवा कशाला. असो तें.

श्लोक.

वृद्धांचीचरितें असोत कशीं ही तेथें चसा धरते ॥

केला* स्त्रीवध जाहलें यश महा लोकीं खरे थोरते ॥

मार्गेतीन पदें दिलीं† खररणीं आश्रय वाटे मना ॥

केलें‡ कौशलवालिच्या हिनि धनीं ते ठावकें याजना ॥ ३७ ॥

चंद्रके०—वाव्हारे मुला, अमर्यादपणें गुरुजनास दोष लावून

आपली बढाइकी दाखवितोस काय?

लव—अरे हा मजवरच डोळे वटारून भोवयावर चढवितो?

सुमंत्र—आतां हे दोषेही क्रोधास जडलें! पहा,

श्लोक.

चूडाबंधनमो कळें करितसे क्रोधा मुळें कंपहा ॥

झालीं रक्तसरोजपत्रसदृशें नेत्रें कशीं हीं पहा ॥

यांच्या फारचिनाचतात भुंवया वक्तावरी दीसते ॥

चंद्रीलां छनपंक्तिकीं सुकमळीं भुंगावळी भासते ॥ ३८ ॥

चंद्रकेतु आणि लव—(एकमेकांस ह्मणतात.)

तर मग संग्रामास योग्य अशा मोकळ्या जाग्यावर चला

जाऊं.

(असें बोलून मग निघोन जातात.)

कुमारविक्रमनामक पंचम अंक समाप्त.

* ताटिकावध. † खरासुराशीं युद्धकरतांना तीन पावलें मार्गें सरले.

‡ कपट.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ६.

स्थल.

संग्रामभूमि.

पात्रें.

विद्याधर.	विमानचारी देव विशेष.
विद्याधरी.	व्याची स्त्री.
रामचंद्र.	अयोध्याधीश.
चंद्रकेतु.	लक्ष्मणाचा पुत्र.
लव	सीतेचा धाकटा पुत्र.
कुश.	व्याचा वडील भाऊ.

(तदनंतर एक विद्याधर, आणि व्याची स्त्री विद्याधरी उभयतां विमानांत बसून येतात.)

विद्याधर—अहो केवढे आश्चर्य हे! हे दोघे सूर्य वंशोत्पन्न राजकुमार समय नसतां परस्पर कलहास प्रवृत्त झाले आहेत. ह्यांची विक्रमचरित्रे पहा, कशीं क्षात्रतेजानें परिपूर्ण, आणि देवा सुरांस ही आश्चर्य व भय देणारीं आहेत! हे प्रिये तेंच पहापहा.

श्लोक.

क्षणक्षणाधनुर्किंकिणिवाजती ॥

खणखणागुणकोटिहिगाजती ॥

सणसणासुटतीशरहेकसे ॥

समरलोकभयंकरहोतसे ॥ १ ॥

आर्या.

आरंभींचनिघालीं दिव्यास्त्रेंमंगलार्थदोघांचीं ॥

ध्वनिउठतीदुंदुभिचे वाटतिहींगर्जितेंचमेघांचीं ॥ २ ॥

तर ह्या दोघांही वीरांवर नवीन फुललेल्या सुवर्णमय कम-
लपुष्पांची दाट वृष्टी करावी.

विद्याधरी—तर हे आकाश पुनः प्रलयकालीं वेगाने स्फुरण पा-
वणाऱ्या विद्युल्लतेच्या तेजाने पिंगटवर्ण झाल्यासारखे
एकाएकी कशाने झाले बरे ?

विद्याधर— खरेच. आजू काय हे विलक्षण दिसते !

आर्या.

जो^{*} व्याष्ट्रयंत्रघर्षित रविव्यांचितेजज्यापुढेंनसरे ॥

तोप्रलयरुद्रनयन स्थितवन्निहज्वालकायहापसरे ॥ ३ ॥

(अंमळ विचार करून,) हां, समजलें, त्या वत्साचंद्र-
केतूने आग्नेयास्त्राचा प्रयोग केला आहे. त्यांतील अ-
ग्नीच्या ज्वालांचा हा संताप पसरला आहे. ह्या समयीं
कशी अवस्था झाली आहे पहा.

आर्या.

ज्यांचेज्यांचेध्वजपट चामरशस्त्राग्निलागतांजळती ॥

तेतेविमानसंघ व्योमींसहसापहाकसेपळती ॥ ४ ॥

ज्याध्वजपटांचलावरं वन्निशिखाजाउनीझगटतात ॥

तेस्वल्पकालकुंकूम लेपेंआरक्तसेचदिसतात ॥ ५ ॥

आणखी केवढे आश्चर्य हे! ज्याच्या ठिणग्या वज्रखंडाचा-
ही स्फोट करणाऱ्या, आणि ज्याच्या ज्वाला दशदिशांस
चाटणाऱ्या अतएव अतिभयंकर असा हा भगवान् हुता-
शन, वाढत चालला. आणि ह्याचा प्रचंड संतापही
चोहोकडे पसरत चालला आहे. तर आतां ह्या प्रियेला
आपल्या अंगाने झांकून घेऊन आपण दूर निघोन जावे
हे बरे. (व्याप्रमाणे करतो.)

विद्याधरी—वाहवा, बरे झाले, हा निर्मल मुक्ताफलासारखा शी-
तल, स्निग्ध, आणि मृदु, असा प्राणनाथाच्या वृंदयाचा
स्पर्श प्लु झाला. तेणेकरून माझा सर्वसंताप दूर होऊन
मला किती आनंद व किती सुख होत आहे तरी! जण सु-
खाची तंद्राच लागली असे वाटते. शाबास प्राणनाथा,
शाबास, फार चांगले केले.

विद्याधर—ह्यांत मी अधिकते काय केले? अथवा.

आर्या.

कांहींन करीप्रियजन तरिसौख्येदुःखदूरकरितौकीं ॥

तेव्यासधनविलक्षण जोज्यासप्रियअसेलजनलोकीं ॥ ६ ॥

विद्याधरी—कायहो एकाएकीच ज्यांमध्ये विद्युल्लाता मिश्रित हो-
ऊन वारंवार स्फुरण पावते, आणि जे मत्तमयूरकंठासारखे
नीलवर्ण अशा निबिड मेघांनीं सर्व आकाश भरून गेले
हे काय ?

विद्याधर — वाहवा, कुमार लवाने आग्नेयास्त्राच्या शान्यर्थ
वारुणास्त्राचा प्रयोग केला, त्याचाच हा प्रभाव! पहा ला-
गलेच निबिड जलधारांच्या संपातांनीं पावकास्र शांत
झाले.

विधाधरी.—अहाहा, फार चांगले झाले. फार चांगले झाले.

विधाधर.—वाहवा, अहो कोणतेही अति झाले ह्मणजे वाईट.

पहा, प्रबल वायूच्या क्षीभाने गंभीरध्वनि करणाऱ्या मेघांनी सर्व आकाश गच्च भरून गेले. तेणेकरून गाढ अंधकार पडला, वायुसंचारासही अवकाश राहिला नाही. ह्यामुळे सर्व प्राणिजात कोंडल्या सारखे होऊन थरथर कांपत आहे. तर असे वाटते की, हे एकदाच विश्वाचा ग्रास करणाऱ्या काळाच्या भयंकर मुखांतच पडले काय? किंवा कल्पांती योगनिद्रासमयी ज्याचीं सर्व द्वारे बंद झालीं, आशा नारायणाच्या उदरांतच सांपडले काय?

(तिकडे पाहून,) शाबास वत्स्र चंद्रकेतो, शाबास, यथायोग्य समयी त्वां वायव्यास्त्राचा प्रयोग केला. कार्की,

श्लोक.

वायूनेसर्वमेघांचाझालालयनभीतसा ॥

*सद्विद्येने†विवर्तीचालयब्रह्मीघडेजसा ॥ ७ ॥

विधाधरी.—हे प्राणनाथा, हा कोण बरे, वेगाने छडी फिरवीत

आणि मधुर वचनाने युद्धाचा प्रतिषेध करीत दोघां कुमारांच्या मध्येच ह्यासमयी आपले विमान उतरीत आहे?

विधाधर.—(त्याकडे पाहून,) हा रघुपति, शंबुकाचा वध करून माधारा आला. चमत्कार पहा.

श्लोक.

वाणीमहापुरुषभाषितआदरून ॥

तद्गौरवास्तवीनजास्त्राहिआंवरून ॥

* तत्त्वज्ञानाने.

† मिथ्याभासांचा.

झालाप्रशांतलवनम्रहिचंद्रकेतू ॥

होवोनृपाससुतसंगम*भद्रहेतू ॥ ८ ॥

(ह्यानंतर उभयतां विद्याधर निघून जातात.)

॥ हा विष्कंभक झाला ॥

(तदनंतर राम, लव, आणि चंद्रकेतु, हे येतात.)

राम०— (पुष्पकविमानांतून खाली उतरून लक्षणतो.)

श्लोक.

दिनकरकुलचंद्राचंद्रकेतोकुमारा ॥

दृढतर†परिरंभादेइंमतेउदारा ॥

‡तुहिनशकलशीतेकोमलेजीवदंगे ॥

ममदृदेयन्निवोहेत्यांचियापूर्णसंगे ॥ ९ ॥

चंद्रकेतु— (पुढे येऊन,) आर्या, मी अभिवंदन करतां.

राम०— (उठून प्रेमाश्रुढोळ्यांत आणून व्यास आलिंगून ल०)

दिव्यास्त्रधारका कुमारा, खुशाल आहेस की ?

चंद्रकेतु— अव्यङ्गत पराक्रमी आणि प्रियदर्शन अशा ह्या लवाच्या अभ्युदयाने मी खुशाल आहे. माझी एक विनंती आहे की, मजवर जी कृपादृष्टी वडिलांची आहे तिजहुनि ही अधिक कृपादृष्टीने ह्या महावीराकडे वडिलांनी अवलोकन करावे.

राम०— (लवाकडे पाहून,) काय दैव हे ! हा वत्साचा सोबती कल्याणाकृति दिसतो.

श्लोक.

पाळयालोकसारेधनुधरभगवान्हाधनुर्वदझाला ॥

* कल्याणास्पद.

† आलिंगना.

‡ बर्फाचा तुकडा.

रक्षायाम्ब्रह्मवृंदाप्रतिधरुनितनूक्षान्त्रकौधर्मआला ॥

सामर्थ्याचागमेहासमुदयअथवाहागुणांचाविसांवा ॥

कौहाकल्याणरूपेपरिणतचिजगत्पुण्यराशीअसावा ॥ १० ॥

लव— (मनांत) अहो हा कोणी पुण्यवान् आणि प्रतापी असा
महापुरुष आहे.

श्लोक.

भक्तिप्रीतिस्नेहशांतियांचाआश्रयहामहा ॥

वाटेउत्कृष्टधर्माचामूर्तिमंतप्रसादहा ॥ ११ ॥

आणखी हे आश्चर्य पहा !

श्लोक.

विरोधशांतिप्रतिशीघ्रघेतो ॥

धणीसुखाचीरसहाचिदेतो ॥

औधव्यतेसर्वविरोनगेलें ॥

नम्रत्वचित्तीसहसाउदेले ॥ १२ ॥

आर्या.

यातेपाहुनिपरवश झालेंमीलागलेंचअवधान ॥

सत्तीर्थचित्तैसैं थोरांचेंहेंविचित्रमहिमान ॥ १३ ॥

राम०—ः : खाची विश्रांति आणि अंतःकरणांत स्नेहाची उत्पत्ति

हीं एकदांच कोणत्या कारणानें होतात हें समजत नाही.

अथवा स्नेहाला कारणाची अपेक्षा नाही.

श्लोक

पदार्थांच्या* योगाप्रति† किमपि अभ्यंतरिं वसे ॥

निमित्तप्रीतीलाउघडउपधीकारणनसे ॥

प्रकाशीभानूच्याकमलउमलेवासहिसुटे ॥

विधुच्या* पाषाणाउदरियविधुच्यापाझरफुटे ॥ १४ ॥

लव—हे चंद्रकेतो, हे कोण आहेत ?

चंद्रकेतु—हे प्रियमित्रा, हे आमचे वडील होत.

लव—तर मग धर्मसंबंधाने माझेही वडील होत. कारण की तू मला प्रियमित्र असं म्हणलं. पणमी विचारतो, तुझी ज्यांस वडील म्हणवे, असे रामायण कथेत चार पुरुष आहेत त्यांतील हे कोण ? ते सांग.

चंद्रकेतु—मित्रा, त्या चौघांत हे ज्येष्ठ होत.

लव—(संतोष पावून,) हांहां रघुनाथ ज्याला म्हणतात तेहे काय ? कायदेवाने सुदिन दाखविला आज ! (नम्रतेने, आणि कौतुकाने निरखून पाहून म्हणतो.) वाल्मीकिमुनीचा शिष्य मी लव आपणास अभिवंदन करतो.

राम०—(स्नेह भावाने,) मुला आयुष्मानूहो, येथे इकडे मज-जवळ. (प्रीतीने व्यास आलिंगून म्हणून) वत्सा, पुरेपुरेबा इतका विनय कशाला पाहिजे ? अनेकवार मला दृढ आलिंगन मात्रदे.

आर्या.

स्पर्शतुझालाजवितो विकसितसुकुमारकमलगर्भते ॥

आनंदचंद्रचंदन समशीतलफारदेतसेमते ॥ १५ ॥

लव—(मनांत म्हणतो.) आह्लासारख्यांवर ह्या थोरांचा निष्कारण स्नेह अशा प्रकारचा होतो. असे असतां म्यां मूर्खाने ह्यांशीं व्यर्थ द्रोह केला. तस्मात् शस्त्राचाच गुण असा कीं शस्त्र हातीं धरिले म्हणजे विरोध उ-

स्पन्न व्हावा. (उघडपणें) महाराज, ह्यालवानें अज्ञान-
पणामुळें जो अपराध केला त्याची क्षमा वडिलांनी करावी.

राम०— वत्सानें कायरे वा अपराध केला ?

चंद्रकेतु— मी सांगतो, अश्वरक्षकांनी जो ह्यापोयांचा प्रताप
वर्णिला तो ऐकून इष्येने ह्याने दोन घटिका बराच परा-
क्रम दाखविला.

राम०— अरे बा, हे तर क्षत्रियास भूषणच आहे.

श्लोक.

न *तेजस्वीसहिप्रकटपरतेजोबल * मदा ॥

॥ जयाचाजोअहिप्रकृतिगुणलेपिनचकदा ॥

† मयूखांनीजेव्हांप्रखरतर ‡ चंडांशुतपतो ॥

§ रविग्रावातेव्हांअनल ॥ समतेजांस ¶ वमतो ॥ १६ ॥

चंद्रकेतु— हे, तात, क्रोध तरी अशाच वीरास शोभतो खरा,
परंतु ह्या प्रिय वयस्याने जृम्भकास्त्राच्या प्रयोगें करून सर्व
सैन्य निश्चेष्ट केले आहे. हे काय बरे.

राम०— (त्याकडे पाहून,) वत्सालवा, आतां आपल्या अस्त्रा-
चा उपसंहार कर. हे चंद्रकेतो, तूं ही निश्चेष्ट झालेल्या
सैन्याचा विस्मय दूर करण्यासाठी त्यांचें सांत्वन कर.

लव— आज्ञा वडिलांची, (असें ह्मणून अस्त्राचा उपसंहार
करतो.)

चंद्रकेतु— आज्ञेप्रमाणें करतो. (असें ह्मणून निघून जातो.)

लव— अस्त्रशांत झालें महाराज.

* जो तेजस्वी असतो तो शत्रूचें तेज बल गर्व यांस सोशीत नाही.

† चिप्यांनी ‡ सूर्य. § सूर्यकांत. ॥ अग्नितुल्य. ¶ शोकतो.

श्लोक.

दृष्टीपहाकशिजगत्रयतुच्छजीला ॥
 गंभीरउद्धतगतीलववीमहीला ॥
 अल्पावयांतगिरिसागुरुतेसधेतो ॥
 हामूर्तवीररसकीरणदर्पयेतो ॥ २२ ॥

लव— (कुशाजवळ जाऊन.) आर्याचा जय असो.

कुश— हे आयुष्मंता लवा, युद्धयुद्ध ल्हाणून जीवार्ता ऐकिली तें कायरे ?

लव— हो, तसें कांहीं झालें होतें. पण दादा, आतां हा गर्विष्ठ-पणा टाकून येथें अमळ विनयानें वागलें पाहिजे.

कुश— कशाकरितां बरें ?

लव— येथें राजा रघुपति आला आहे. तो आपणावर फार प्रीति करतो, आणि तुमच्या भेटीसाठीं फार उत्कंठित झाला आहे. व्याजकडे चलावें.

कुश— (कांहीं तर्ककरून,) जो रामायणकथेचा मुख्य पुरुष आणि ब्राह्मणांचा रक्षणकर्ता तोच का ?

लव— होहो, तोच.

कुश— ज्याच्या पुण्य दर्शनाची इच्छा सर्वांनीं करावी, असा तो महात्मा पुरुष आहे खरा. परंतु कोणत्या प्रकारानें आह्मी व्याजवळ जावें हें कळत नाही.

लव— पित्याप्रमाणें त्याचा गौरव केला पाहिजे.

कुश— पित्याप्रमाणें कां बरें ?

लव— हा उर्मिलेचा पुत्र चंद्रकेतु फार सुजन आहे. हा मला

प्रियमित्र मानून सख्यानै माद्र्याशीं वर्तला. व्याच्या
संबंधानै हा राजर्षि आपला धर्माचा पिताच होय.

कुश— एकून क्षत्रियापुढें नम्र होण्याचा प्रसंग आज आलातर?

लव— हा सामान्य क्षत्रिय नव्हे, ह्याचा आकार, सामर्थ्य, आणि
गांभीर्य ह्यांवरून पाहिलें असतां ह्यांमध्ये लोकोत्तर च-
रित्राचा अतिशय आहे असें दिसून येतें. ह्या महापु-
रुषाकडे नीट पहा अगोदर.

कुश— (रामाकडे निरखून पाहतो.) होय तसाच आहे खरा.

आर्या.

आकृतिपावनदिसते आनंदाचीचकायहेखाणी ॥

योग्यस्थानीरामायणकविचीहीप्रवर्तलीवाणी ॥ २३ ॥

(जवळ जाऊन,) अहो तात, हा वाल्मीकिमुनीचा शिष्य
कुशनामा पायांस वंदन करतो.

राम०— दीर्घायुष्य असो, मुला इकडे ये. इकडे ये.

आर्या.

अमृतघनास्निग्धांगा वत्सालावूनकोअतांवेळ ॥

भेटावयासतूर्ते हाजनझालाअसेउतावेळ ॥ २४ ॥

(कुशास आलिंगून मनांत लणतो.) हामूल माझे अप-
त्यच आहे काय? अहाहा!

साक्या.

प्रतिअंगापासुनिहास्नेहें, देहसारंचनिघाला ॥

चैतन्याचारसहाजाणो, प्रकटुनिबाहिरआला ॥ २५ ॥

सांभ्रानंदरसाचानिर्झर, येउनिवृद्धयाजडला ॥

गात्राश्लेषमिषेअमृताचा, ओघचिमजवरपडला ॥ २६ ॥

राम०—वत्सा, सरहस्यजृम्भकास्त्राचा प्रयोग आणि उपसंहार हीं दोन्ही वेदानुष्ठानसाध्य आहेत. गुरुसांप्रदायावांचून कोणास प्राप्त व्हावयाची नाहीत.

ओंव्यां.

पूर्वीब्रह्मादिकअतिहर्षे ॥ ब्रह्महिताच्याउत्कर्षे ॥

तपकरितांलोटलींवर्षे ॥ सहस्रांचीसहस्र ॥ १७ ॥

अनंतकालतपाच्याअंती ॥ पुराणमुनीपाहतीचित्ती ॥

हींचदेखिलींशस्त्रमूर्ती ॥ तपोमयस्वतेजे ॥ १८ ॥

आतां ही अस्त्रविद्या प्रथम कृशाश्व मुनीला प्राप्त झाली. तीं व्यानें सहस्रावधि वर्षे सेवा करणारा जो शिष्य विश्वामित्र ह्यास सांगितली. त्या विश्वामित्रऋषीने कृपाकरून मला दिली. असा हा या विद्येचा पूर्वानुक्रम आहे. पण तुला कोणत्या संप्रदायानें प्राप्त झाली तें सांग.

लव— हीं अस्त्रें आह्मां दोघांला स्वतःसिद्ध प्राप्त झालीं आहेत.

राम०— (विचार करून,) हा मोठ्या पुण्याच्या परिपाकाचा अनिर्वाच्य महिमा दिसतो, असो, पण दोघांला ह्मटले हें कसे ?

लव— आह्मी दोघे जुळे भाऊ आहों.

राम०— तर मग तो दुसरा कोठें आहे ?

(इतक्यांत पडद्या पलीकडे कृशाचा शब्द होतो.) भांडायना, भांडायना, वर्तमान खरें कायरे ?

श्लोक.

नरैद्रसैन्यासहव्यालवाचा ॥

संग्रामतुंबोलसिकायसाचा ॥

अस्तासिजावो* अधिराजशब्द ॥

अस्त्राग्निलावीझडचाप †अब्दे ॥ १९ ॥

राम०— कोण हा असें बोलतो? (पाहून.)

श्लोक.

हाकोणइंद्रमणितुल्यसुनीलकांती ॥

देतोपहासुवचनेन्दृदयासशांती ॥

गंभीरशब्दघनगर्जितसाकरीतो ॥

माद्रयातनूससहसापुलकेंभरीतो ॥ २० ॥

लव— हा माझा वडिल भाऊ कुशनामा, भरताश्रमापासून परत आला.

राम०— (कौतुकाने,) वत्सा, व्या मुलाला इकडे बोलाव.

लव— होय बोलावतो. (असें ह्मणून व्याजकडे जातो.)

(इतक्यांत कुश येतो.)

कुश— (विस्मयाने व हर्षाने युक्तहोव्साता, धैर्याने धनुष्याची दोरी तट्टकारून ह्मणतो.)

श्लोक.

देवेंद्रप्रमुखामरांसअभयादेऊनिसांभाळिते ॥

संग्रामांपुल्याप्रतापशिखिनेंशत्रूसहीजाळिते ॥

जेझालेरविच्याकुळांतनृपतीवैवस्वतापासुनी ॥

व्यांशींयुद्धघडेलकायदुसरेंधन्यत्वतेयाहुनी ॥ २१ ॥

(असें बोलून उद्धतपणे इकडे तिकडे फिरतो.)

राम०— ह्या क्षत्रियबालकामध्यें केवढा हा पौरुषाचा अतिशय ?

* सार्वभौमराजा हाच नाहीसा करतो. † माझा चाप मेघ शत्रूच्या अस्त्राग्निला शांत करो.

लव—हे ताता, सूर्याचेकिरण फार तीव्र आहेत, ह्यासाठीं पुहूर्त
मात्र ह्यावृक्षछायेंत आसनावर बसावे.

राम०—बरे आहे. तूं ह्मणतोस तसेंच कां होईना.
(मग सर्व छायेंत जाऊन बसतात.)

राम०— (आपल्या मनांत ह्मणतो.)

श्लोक.

आश्चर्यथोरगमतेविनयांतयाचा ॥
सभ्यप्रकारचिगतिस्थितिआसनाचा ॥
सांम्राज्यसूचकमलादिसतातभाव ॥
दोषांहियाकुशलवांससमस्वभाव ॥ २७ ॥

श्लोक.

वपुसुरुचिरयोग्यस्थानलक्ष्मीविलासा ॥
सकलगुणकरायाइच्छितीयेथवासा ॥
किरणविमलरत्नावेष्टितीजेवित्याचे ॥
विकसितअरविंदाबिंदुकिंवारसाचे ॥ २८ ॥
बहुशा रघुवंशीय कुमारांची छाया या दोषांवर दिसते.

श्लोक.

कपोतकंठासमकांतिजीर्वा ॥
शोभावृषस्कंधसमातनूची ॥
प्रसन्नसिंहापरिदृष्टिथोर ॥
मृदंगशब्दासमशब्दघोर ॥ २९ ॥
(सूक्ष्मदृष्टीनें अवलोकून करून ह्मणतो.) केवळ मज-
सारखीच ह्यांची आकृति आहे असें नाहीं. तर,

साक्या.

जनकसुतेसहिसर्वाशींहीदिसतातीअनुरूपें ॥

निपुणपणैजाणायाजोगीदोषांचीहीरूपे ॥ ३० ॥

पाहुनियांतेवाटेपूर्वीजेअस्तंगतझाले ॥

तेसाक्षान्मुखममप्रियेचैनेत्रासेमारआले ॥ ३१ ॥

श्लोक.

दंतीसमुक्ताफलतुल्यवर्ण ॥

तीओष्ठमुद्राहितसेचकर्ण ॥

रक्तवनेत्रीजरिदीसताहे ॥

तथापिशोभागुणतोचआहे ॥ ३२ ॥

विचार करून पाहिले असतां, जेथे जानकीचा त्याग केला तेच हे वाल्मीकिमुनीचे तपोवन; ह्या दोषां मुलांची आकृति आणि स्वरूप पहावे तर ह्या प्रकारचे; आणि जृम्भकास्त्रे ह्यांस स्वतः प्रकाशमान झालीं. ह्याविषयी मनांत येते कीं, मार्गे चित्रदर्शनप्रसंगी हीं अस्त्रे तुझ्या संततीस उपलब्ध होतील असें जे मी सहज बोललो होतो, तेही प्रत्ययास आल्यासारखे दिसते. गुरु संप्रदायावांचून हीं पूर्वी कोणास प्राप्त झालीं नाहींत. असें मला पुरतें विदित आहे. तीं ह्यांस संप्रदायावांचून प्राप्त झालीं. ह्या सर्व खुणा मिळतात. परंतु खरे कशावरून मानावे. अथवा, ह्यांस पाहून माझ्या वृद्ध्यास जो सुखातिशय झाला त्यामुळे मला असा भ्रम होतो कीं काय न कळे. एरवीं, मला स्मरण आहे, कीं जानकीला दोन गर्भ असावे असा माझा बहुशा तर्क होता. (डोळ्यांस पाणी आणून.)

श्लोक.

तिच्यामाझ्याश्वेहाअतिपरिचयेखंडनकदा ॥

बसेमीएकांतीप्रियसखिसकुर्वाळिततदा ॥

करस्पर्शगर्भाद्विविधमजआधींसमजला ॥

तिलातोमागोनीबहुतदिवसांनीउमजला ॥ ३३ ॥

(मनांत ह्मणतो.) ह्यांसमी हे कोणव्या प्रकाराने तरी वि-

चारुं? (असे ह्मणून रडूं लागतो.)

लव— महाराज, हे काय? हे रुदन कशासाठी?

आर्या.

जेमूर्तजगन्मंगल तेआननबाष्पवृष्टिनेभिजले ॥

आच्छादिलेहिमाने कमळतसेस्पष्टभासतेथिजले ॥ ३४ ॥

कुश— वत्सा लवा, हे काय विचारावे? अरे,

श्लोक.

कसेसीतादेवीविणरघुवरींदुःखनपडे ॥

प्रियानाशेंसारेंजगवनतसेकेविनघडे ॥

तसाप्रेमाव्यांचानिरवधिवियोगाधिहिअसा ॥

विचारीशीवेड्याअनधिगतरामायणतसा ॥ ३५ ॥

राम०— (मनांत ह्मणतो.) आतां भाषण कुंठित झालें. प्रश्न

करून उपयोग नाही. हे दग्धवृद्धया, स्नेहातिशयामुळे

काय हा तुला अकस्मत विकार झाला? शोकदुःखाने मी

ग्रस्त झालों असे पाहून हीं मुले देखील मजवर दया करूं

लागलीं! असो ह्या दुःखावस्थेचे आतां आच्छादन केले

पाहिजे. (उघडपणे.) मुलांनो, रामायण ह्मणून वाल्मी-

किऋषीने कांहीं चमत्कारिक ग्रंथ केला आहे, व्यांत रघु

वंशीय पुरुषांचे चरित्रवर्णिलें आहे, ह्मणून ऐकतो, तर

व्यांतील थोडेसे तुझांपासून ऐकावे अशी माझी इच्छा आहे.

कुश— गुरूजींनीं सर्व रामायणकथा आह्मांस पढविली आहे

खरी, परंतु व्यांतील बालकांडाच्या शेवटच्या अध्यायां-
तलि दोन श्लोक आह्मांस आठवतात.

राम०— तेच ह्यणा ह्यणा बरें पाहूं.

कुश— (ते दोन श्लोक ह्यणतो.)

रामचंद्रासतीसीताप्रियहोतीस्वभावतां ॥

तोप्रेमास्वगुणांनीचतिणेंवाढविलास्वतां ॥ ३६ ॥

तसाचरामसीतेलाप्राणाहूनिअसेप्रिय ॥

व्यांचेंचजाणेवृद्धदयप्रीतियोगपरस्पर ॥ ३७ ॥

राम०—हरहरं, हे वचन वृद्धदयभेद करणारे, परम दुःखास्पद
आहे. हा देवी जानकी, व्या वेळीं तूं अशीच होतीस. अहो
हे संसारवृत्तांत निष्कारण विपर्यास आणणारे, वृत्तीस
विरस करणारे, आणि शेवटीं दुःख देणारे आहेत. ह्यांनीं
कोणास ताप दिला नाही? ह्यांस धिक्कार असो.

साक्या.

कोठेंतोआनंदआपलाव्याकाळींचागेलाला ॥

रात्रांदिवएकांतीजोअतिविश्वासेंवाढविला ॥ ३८ ॥

कोठेंतेहीप्रयत्नआपणपरस्परेंजेकेले ॥

चित्तांतिलनिर्भरकौतुकरसतेहीकोठेंगेले ॥ ३९ ॥

सुखांतवादुःखांतएकयहीजेवृद्धदयांचेंहोतें ॥

दुर्दैवानेंसारेंनेलेंकोठेंअहेहोतें ॥ ४० ॥

प्रतिक्षणींदुःखानेंप्राणव्याकुळहोतोयाचा ॥

तथापिनाहींहोतकसाहोविरामयापापाचा ॥ ४१ ॥

काय दुःख हे !

आर्या.

शतशागुणप्रियेचे तेपावतिएकदांचउदयाला ॥

यास्तवअतिदुःस्मरजो दिधलेल्याआठवूनसमयाला ॥४२॥

व्यासमर्यां असें झालें होते.

दिंड्या.

*थोडथोडेघेतलेस्थानज्यांनीं ॥

†पुढेंविस्तारहिक्रितीकादिसांनीं ॥

स्थितीएशीघेतली‡उरोजांनीं ॥

दिलेंमदनालास्थानतदाव्यांनीं ॥ ४३ ॥

प्रौढतेलावयजसेंजसेंआलें ॥

प्रेमचिर्त्तांतसतसेंरूढझालें ॥

प्रौढतेचाव्यापारमनींवाहे ॥

परीदेहीतीक्रियामुग्धराहे ॥ ४४ ॥

कुश— मंदाकिनीच्यातीरीं चित्रकूट पर्वताच्या वनांत विहार करीत असतां सीता देवीस उद्देशून रघुपती बोलला. तो हा

श्लोक.

“मांडिलागेतुझ्यासाठींशिलामंचकहामहा ॥

ज्याच्यासभेंवर्तीपुष्पेंवर्षलामोगरापहा ॥” ४५ ॥

राम— (लज्जित होऊन करुणायुक्त स्नेहानें मनांत ह्म०) हा मुलगा अगदीं वेडा आहे. हा अरण्यचर खरा. कोणत्या वेळेस काय बोलवें हें ह्याला समजत नाही. हा देवी जानकी, त्या प्रदेशाचें आणि त्या सुखदायक प्रसंगाचें तुला स्मरण आहे काय ? हायहाय काय दुःखाची गोष्ट ही ! व्यावेळची तूझी चर्या मला स्मरते.

श्लोक.

श्रमांबूवरीलागतांशीतवाटे ॥
 असामंदमंदाकिनीवातसूटे ॥
 ललाटावरीकेशतोवातआणी ॥
 नसेदूरसारावयाशक्तापाणी ॥ ४६ ॥

श्लोक.

गेलेंकुंकुमभालिचैनकळतांघर्षाबुनेहीजरी ॥
 शोभेकारललाटं अंकरहिताच्याचंद्रखंडापरी ॥
 भूषाहीनहिकर्णरम्यसुरुचीगालावरीज्यासते ॥
 गेमाझ्यानयनापुढेमुखतुझेप्राणप्रियेदीसते ॥ ४७ ॥

(क्षणभर स्तब्ध राहून करुणेने ह्मणतो.)-

अहो काय सांगावे !

साक्या.

ज्याचेंध्याननिरंतरमजतोप्रियजनपुढेचियेतो ॥
 समाधानविरहांतहिमातेप्रव्यक्षापरिदेतो ॥ ४८ ॥
 संकल्पाचाउपरमहोतांजगहेंअरण्यवाटे ॥
 जाणोदीप्तहुताशींमाझेदग्धदृढदयहेंफाटे ॥ ४९ ॥

(इतक्यांत पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

ओंव्या.

वसिष्ठआणिवाल्मीकिमुनी ॥ दशरथाच्यास्त्रियातीन्ही ।
 जनकराजामिथिलेचाधनी ॥ अरुंधतीसातवी ॥ ५० ॥
 ऐकूनिशिशुकलहाचीमात ॥ झालींचित्ताभयाभीत ॥

जावयाव्याठायान्वरित ॥ उठाउठानिघालीं ॥ ५१ ॥
 • जरेनेव्यापिलींसर्वगात्रे ॥ हातीघेऊनिवंशावेत्रे ॥
 जाऊंइच्छितीक्षणमात्रे ॥ पहावयाकौतुका ॥ ५२ ॥
 परिनसरेचालतांवाट ॥ मुखींवाहतसेश्वासदाट ॥
 आंगींघनींबूचेलोट ॥ मस्तकाहुनीचालती ॥ ५३ ॥
 आश्रमापासूनियांफार ॥ संग्रामस्थानअसेदूर ॥
 श्रमानेजडझालेंशरीर ॥ ह्मणूनमंदमंदयेतात ॥ ५४ ॥
 राम०— काय हा भगवान् वसिष्ठ, ही अरुंधती, ह्या माझ्या माता'
 हा वाल्मीकिमुनी. हे सारे एकदांच येथे आले काय?
 त्यांच्या पुढे म्यां जावे तरी कसे? (करुणा युक्त होऊन
 पाहते.) हाय हाय, काय दैव हे माझे पहा. जनक राजाही
 ह्यासमयीं येथे आला. ह्याला पाहून तर वज्रपातच मज-
 वर झाला असें मला वाटते.

साक्या.

संबंदाचीआवडमोठीहोतीजनासभारी ॥
 होतांतोसंबंधपावलीप्रजासुखातेसारी ॥ ५५ ॥
 स्वापत्यांचेविवाहकौतुकबहुज्यांनींअनुभविले ॥
 त्यातातांचेसुखकायवदूस्वर्गसुखहिलाजविले ॥ ५६ ॥
 पहिल्यापासुनिसखापित्याचासंबंधीहीझाला ॥
 तेथेकेलेघोरकर्मम्यांकैसेंपाहून्याला ॥ ५७ ॥
 याजनकाचेदर्शननकसेंशतधाभेदिलमाते ॥
 अथवाकांहींदुष्करनाहींयानिर्दयरामाते ॥ ५८ ॥

(पठद्यांतून शब्द होतो.)

श्लोक.

पाहूनिपांडुकुशदुःखितजांवयाला ॥

मोहाद्रिचाचजनकावरिपातझाला ॥

जोंव्याससावधकरीइतक्यांत*धाता ॥

होऊनियांविकलपावतिमोहमाता ॥ ५९ ॥

राम०— (तें पाहून मनांत ह्म०) हे ताता वसिष्ठा, अहो मा-
तांनो, हे मिथिलाधिपते जनका, मला पाप्याला पाहून
तुमच्या वृद्ध्यांत इतकी करुणा कशाला उत्पन्न झाली ?

आर्या.

जेंजनकरघुकुलांचें मंगलकीसुकृतवल्लिचें†सुमची ॥

व्याचीनज्यासकरुणा व्यावरकरुणावृथाचिहेतुमची ॥ ६० ॥

असो, ह्यांची भेट तर घेतली पाहिजे. (असें ह्मणून उठतो.)

कुश आणि लव— (पुढें होऊन.) अहो तात, असें इकडून

चलावें आणि गुरुजन मंडळीस भेटावें.

(मग सर्व निघून जातात.)

कुमारप्रव्यभिज्ञाननामक साहावा अंक समाप्त.

* दैव.

† पुण्यलतेचें पुष्प.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ७.

स्थल.

गंगातीर.

पात्रे.

रामचंद्र.	अयोध्याधीश.
लक्ष्मण.	व्याचा भाऊ.
सूत्रधार.	नाटक कर्ता.
गंगा.	भागीरथी कुल देवता.
पृथ्वी.	सीताजननी.
सीता.	रामपत्नी.
अरुंधती.	वसिष्ठपत्नी.
वाल्मीकि.	प्राचेतसमुनि.
कुश, लव.	रामाचे पुत्र.

(तदनंतर प्रथम लक्ष्मण येतो.)

लक्ष्मण— वाहवा ! अहो आज भगवान् वाल्मीकिऋषि ह्याने आमच्या नगरांतील आणि देशांतील ब्राह्मणक्षत्रियादि सर्व प्रजा आह्मांसुद्धां बोलावून आणिल्या, आणि आपल्या तपः सामर्थ्याने देव, दैत्य, गंधर्व, ऋषि, पक्षिनायक, सर्पनायक, आदिकरून यच्चयावत् जंगमभूत समुदाय येथे जमविला आहे.—रामचंद्र प्रभूने ही मला अशी आज्ञा

केली आहे की, वत्सा लक्ष्मणा, वाल्मीकिऋषीने स्वतां केलेल्या नाटकांचा खेळ अप्सरांकडून तो करविणार आहे. तो खेळ पाहण्याकरितां व्याने आह्मांसर्वास बोलाविले आहे. ह्यासाठीं गंगातीरीं नाट्यमंडपांत जाऊन सर्वास यथायोग्य बसण्याच्या स्थळांची सिद्धता करावी ह्यणून. व्याप्रमाणें मीही देव मनुष्य आदिकरून सर्वास यथायोग्य स्थानांची आणि यथायोग्य असनांची सिद्धता केली आहे. आतां प्रभूची स्वारी येण्याचा मात्र खोळंबा आहे. व्याचीच सर्व मार्ग प्रतीक्षा करीत आहेत. (वाटेकडे पाहून) हांहां प्रभु रामचंद्र आला वाटते. (निरखून,)

श्लोक.

भोगीजरीराज्यसुखाश्रमार्ते ॥

घेतोमुनींच्यानियमश्रमार्ते ॥

वाल्मीकितेंगौरवद्यावयाला ॥

श्रीरामतोहाइकडेसआला ॥ १ ॥

(इतक्यांत रामचंद्र येतो.)

राम०— वत्सा लक्ष्मणा, रंगसभेंत प्रेक्षक जन सर्व आपाप-

ल्या जागीं बसले काय?

लक्ष्मण— होय, ते केव्हांच बसले. आपलीच प्रतीक्षा करीत आहेत.

राम०— हे दोघे मुलगे कुश आणि लव बराबर आहेत ह्यांस चंद्रकेतूच्या बरोबरीनें जागा करून देहो.

लक्ष्मण— प्रभूची प्रीति व्यांवर पाहून मी पूर्वीच तसें केले आहे. महाराज, हे राजासन ह्यावर आपण बसावे.

(राम आसनावर बसतो. व्याच्या जवळ ते दोघे मुलगे आसनावर बसतात.)

राम०— अहो आतां चालूंया तुमचें नाटक.

(सूत्रधार येतो.)

सूत्रधार— सव्यार्थ कथनकर्ता वाल्मीकिमुनि ह्याची स्थावरजंगमात्मक सकल विश्वास अशी आज्ञा आहे कीं, आह्मी ज्ञानदृष्टीनें पाहून जें पावन आणि करुणाद्भुत रसानें युक्त असें कांहीं काव्य केले आहे, न्याजकडे कार्यगौरवास्तव सर्वांनीं अवधान घावें. ह्मणून मीही सर्वास तीच प्रार्थना करतां.

राम०— (मनांत ह्मणतो.) एकून ह्यांत असें दिसतें. ज्यास धर्मसाक्षात्कार आणि परोक्षज्ञान, अशा ऋषींचीं वचनें अमृततुल्य आणि ज्ञानें शुद्ध सत्त्वात्मक असतात. तेव्हां त्यांची कृति कधीं अन्यथा होईल अशी शंका करणें नको. (पडद्यांत सीतेचा शब्द होतो.) हे प्राणनाथा, हे कुमारा लक्ष्मणा, काय मी मंद भाग्याही ! ह्या घोर अरण्यांत एकटी पडलें, कोणी सहाय नाही, व कोणाची आशाही जिला उरली नाही, त्यांत जिला प्रसूति समय जवळ आला, प्रसव वेदना जिला सोसत नाही, अशीला पाहून श्वापदेंही भक्षावयास पाहत आहेत. अशादुःख संकटांत मी पडलें आहे. ह्मणून मी आतां आपला देह ह्या समयां भागीरथीच्या प्रवाहांत टाकतें. क्षमा करावी.

लक्ष्मण— (आपल्या मनांत ह्मणतो.) हाय हाय, काय कष्ट हे. ही विपरीतच गोष्ट कानीं येते.

सूत्रधार—

आर्या.

भूदेवीचीकन्या जीरामेंटाकिलीअरण्यांत ॥
तीप्रसवाच्यादुःखें देहालाटाकितेप्रवाहांत ॥२॥

(असें बोलून सूत्रधार निघून जातो.)

राम०—हे देवी जानकी, क्षणभर अवकाश कर.

लक्ष्मण— महाराज, हे नाटक चालले आहे. खरे नव्हे.

राम०— हे देवी दंडकारण्यांत सुख देणारे प्राणसखे, ह्यानिर्दय

रामाच्यामुळे दुर्देवाचा घाला तुजवर पडला ना ?

लक्ष्मण— महाराज, हे काय बोलतां ? ह्या नाटकांत काय काय
होते तें पहा अगोदर.

राम०— वत्सा हा वज्र वृद्धय राम व्याही गोष्टीस सिद्धच आहे.
(इतक्यांत एकेक मूल मांडीवर घेतलेल्या पृथ्वी आणि
गंगा ह्या सीतेला घेऊन येतात.)

राम०— वत्सा लक्ष्मणा, असंभावित आणि अमर्याद शोकांत मी
पडलों असें वाटते. तर आतां तूं मला संभाळ.

भागीरथी—

श्लोक.

होस्वस्थजानकिनकोकरुंदुःखकांहीं ॥

कल्याणवृद्धितुजहेपुढतींचपहाहीं ॥

अंतर्जलीप्रसवलीससुतद्वयाते ॥

वंशप्रतकअसेंहणतीलयाते ॥ ३ ॥

सीता— (सावध होऊन.) मी दोन मुले प्रसवलें काय ? फार चां-

गली गोष्ट. पण ह्यासमयीं माझा प्राणनाथ कोठें आहे ! हा

प्राणनाथा !

(असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

लक्ष्मण—(रामाच्या पायांवर मस्तक ठेवून ह्मणतो,) हे आर्या रामा, आनंदाची गोष्ट आहे. रघुवंशाला कल्याण रूप अंकूर उद्धवला. (रामाच्या मुखाकडे पाहून,) हायहाय, प्रभूच्या डोळ्यांतून तर अश्रूंचे लोट चालले आहेत. हा अगदीं मोहित झाला असें वाटते. (पदरानें वारा घालतो.) आर्या सावधहो.

गंगा, व पृथ्वी—वत्से जानकी, सावधहो, सावधहो.

सीता—(सावध होऊन व्यांस ह्मणते.) बाई तुझी कोण दोषी?

पृथ्वी—वत्से ही तुझ्या सासऱ्याची कुल देवता भागीरथी ॥

सीता—देवी, तुला माझा नमस्कार असो.

गंगा—मुली पातिव्रत्यानें संपादित आणि लोकमान्य अशी कल्याण संपत्ति तुला प्राप्त होवो.

लक्ष्मण—हा आह्मांवर अनुग्रहच आहे.

गंगा—ही तुझी जननी वसुंधरा.

सीता—हा माते वसुंधरे, अशा अवस्थेंत तूं मला पाहतेस ना ?

पृथ्वी—अगे वत्से, अगे मुली. इकडे मजजवळ ये.

(सीतेला आलिंगून मूर्छा पावते.)

लक्ष्मण—(हर्षानें.) पृथ्वी आणि भागीरथी ह्या दोघी जानकीला सहायझाल्या, आता चिंता नाही.

राम—० (तिकडे पाहून,) हरहर काय कष्ट हे. ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. * सर्वसहेलाही हें दुःख असह्य झालें. तस्मान् हा अपव्यस्नेह मोठा दुर्धर आहे. अथवा हा

सर्व सोसणारी जी पृथ्वी तिलाही.

मानस मोहग्रंथि सर्व साधारणच आहे. हा संसारतंतु केवळ अंतश्चर उपाधि होय. हा प्राणिमात्रास दुःख दिल्यावांचून रहावयाचा नाही.

गंगा—वत्से जानकी, हे देवि वसुंधरे, सावधहो, २. अमळ स्वस्थ हो.

पृथ्वी०—(सावध होऊन,) अहो भागीरथी बाई, मी ह्या सीतेला प्रसवले असतां हिची अशी अवस्था पाहून स्वस्थ कशी होईन. पहा हिजवर कसे प्रसंग आले ते.

आर्या.

चिरकालवासदुर्घट पहिलाराक्षसजनामधेघडला ॥

केवळदुःश्राव्यचितो हिजवरदुसराप्रसंगजोपडला ॥ ४ ॥

गंगा—खरेंचगे बाई, पण असें आहे.

आर्या.

दुर्देवदुर्विपाका द्यायाजंतूसजैउभेराहे ॥

व्याचाहातधराया सृष्टींतसमर्थकोणहोआहे ॥ ५ ॥

पृथ्वी—भागीरथी बाई, तुझी ठीकच बोललां. पण रामभद्राला असें करणें योग्य होतें काय? पहा बरे.

आर्या.

बाळपणींजोपाणी धरिलास्वकरेंनतोमनींआणी ॥

नजनकंनमींनवन्ही नकुलंनतृत्तींनआपुलीवाणी ॥ ६ ॥

सीता—हायहाय, ह्यांनीं प्राणनाथाचें स्मरण मला करून दिलें.

हा प्राणनाथा, तूं कोठें आहेस?

पृथ्वी—वेडेपुली, आतांगे कशाचा तो तुझा प्राणनाथ?

सीता—(लज्जित होऊन ढोळ्यांत अश्रू आणून) तूं ह्मणतेस तेंही खरेंच.

राम०—माते वसुंधरे, मी तसाच झालों आहे खरा.

गंगा—बाई वसुंधरे, तूं ह्या चराचर विश्वाचें शरीर असतां, अजाणा प्रमाणें आपल्या जांवया वर व्यर्थ कोपकां करतेस?

श्लोक.

लोकींमोठें अयश उठलें जीतिची अग्निशुद्धी ॥

लंकाद्वीपीं करविलितिलामानिनालोकबुद्धी ॥

इक्ष्वाकूंचें कुलधनचिहें कीं जनारंजदावें ॥

ऐसें व्यालाकठिणपडतां कायव्यानैकरावें ॥ ७ ॥

लक्ष्मण—सर्वांमध्ये देवता अकुंठितज्ञानसंपन्न आणि अंतःसाक्षी असतात. त्यांत विशेषें करून गंगा. गंगे तुला नमस्कार असो.

राम०—हेमाते गंगे, भगीरथाच्या कुळावर जो तुझा एकवेळ प्रसाद झाला तो आजपर्यंत चालत आला आहे. असाच पुढें असावा.

पृथ्वी—अहो गंगाबाई, मी सर्वदा तुझांवर प्रसन्नच आहे. पण काय करूं, स्वाभाविक स्नेहाच्या अतिशयानें सहज माझ्या मुखावाटे असें निघालें. रामभद्राचा सीतेवर किती स्नेह हें मी जाणत नाहीं असें नाहीं. मला तर असें वाटतें.

आर्या.

सीतावियोगदुःखें त्याचा आत्माकसानकांचावा ॥

लोकोत्तरधैर्यानै कीं जनभाग्यें चरामवांचावा ॥ ८ ॥

राम०—वडील असतात ते लंकरांवर अशीच दया करतात.

सीता—(रुदन करीत हात जोडून ह्मणते.) माते धरित्री, ह्या

समयीं मला तूं आपल्या पोटांत ठाव देशीलतर बरें होईल.

राम०—ह्या समयीं तिनें दुसरें काय ह्मणावें?

गंगा—इडा पिडा टळो. वत्से जानकी, असें कां ह्मणतेस? स-

हस वर्षेपर्यंत तूं खुशाल ऐस.

पृथ्वी—वत्से जानकी, ह्या दोघांमुलांचें रक्षण करणें तुला अवश्य आहे.

सीता—हायहाय, ह्यासमयीं मी अनाथ झालें आहे.

राम०—हेव्हदया, तूं बज्राप्रमाणें कठिण आहेस खरें. कां कीं हीं

अक्षरें ऐकून तुला भंग होत नाहीं!

गंगा—मुली, तूं सनाथ असतां अनाथ कां ह्मणतेस?

सीता—मज दुर्भाग्येला आतां कशाची सनाथता?

गंगा आणि पृथ्वी— (सीतेला ह्मणतात.)

आर्या.

त्रिजगालामंगलजो आत्माअवमानितेसकांव्याला॥

तुझियासंगेंवत्से आलेंपावित्र्यफारआह्मांला ॥ ९ ॥

लक्ष्मण—प्रभो रामा, हें ऐकिलें ना?

राम०—सर्वलोकांनीं ऐकावें. म्यां एकट्यानें ऐकून काय?

(इतक्यांत पडद्या पलीकडे गलबला होतो, सर्व कान दे-

ऊन ऐकतात.)

राम०—ही कांहींतरी मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे.

सीता—ही अंतरिक्षांत दाटी कशाची झाली बरें?

गंगा आणि पृथ्वी—होहो, समजलों.

आर्या.

कृशाश्वकौशिकराघव ऐशीहेगुरुपरंपराज्यांची ॥

तींदिव्यजुंभकास्रें झालीदाटीनिभांतहीव्यांची ॥ १० ॥

(पडघांतून शस्त्र देवतांचा शब्द होतो.)

आर्या.

देविनमस्तेसीते आह्लांगतिपुत्रहेतुझेजाण ॥

आलेख्यदर्शनींजे वदलाश्रीरामतेमनींआण ॥ ११ ॥

सीता— ही मोठी दैवाची गोष्ट कीं, शस्त्रदेवता प्रगट होऊन प्रसाद करितात.

लक्ष्म०—(मनांत.) रामचंद्र व्यावेळेस जानकीला असें बोलला होता खरें. कीं, आतां हीं अस्त्रें सर्व प्रकारें तुझ्या संततीस उपतिष्ठतील.

गंगा आणि पृथ्वी—(अस्त्र देवतांस उद्देशून ह्मणतात.)

ओंवी.

नमनतुह्यांपरमास्त्रांतें ॥

राघवेस्वीकारिलेंतुह्यांतें ॥

पावलांव्याचियापुत्रांतें ॥

कल्याणसदातुह्यांसो ॥ १२ ॥

राम०—ह्यासमर्थी माझी अवस्था कशी हें मला समजत नाहीं.

श्लोक.

कल्लोळथोरउठतीकरुणारसाचे ॥

आनंदविस्मयभरेंभरणारसाचे ॥

देतातजीमदशाब्ददयासकांहीं ॥

तीसांगतांहिमजसांप्रतयेतनाहीं ॥ १३ ॥

गंगा आणि पृथ्वी—वत्से जानकी, तूझे पुत्र रामभद्रासारखेच झाले आहेत, असें तूं समज.

सीता—अहो मातांनो, तुह्मी ह्यणतां तें खरें, पण ह्या माझ्या मुलांचें क्षत्रियोचित संस्कारकर्म कोण करील?

राम०— (मनांत ह्य०) हायहाय काय दैव हें !

श्लोक.

गोप्तावसिष्टगुरुद्वारघुच्याकुलाची ॥

जीवंशवर्धनकरीजननीमुलांची ॥

व्याजानकीसनकळेबहुकष्टसाचे ॥

संस्कारकोणकरतोह्यणतेसुतांचे ॥ १४ ॥

गंगा आणि पृथ्वी— वत्से, ही चिंता तू कशाला करतेस? तुझे मुलगे अमळसे मोठे झाले ह्यणजे, आह्मी वाल्मीकि मुनीच्या स्वाधीन करूं. मग तो त्यांचे क्षत्रियोचित सर्व संस्कार करील. चिंता करूं नको.

श्लोक.

जसेवसिष्ठांगिरसऋषीवाल्मीकिहीतसा ॥

जनकांच्यारघूंच्याहीवंशींगुरुनव्हेकसा ॥ १५ ॥

राम०— उभयतां देवींनी योजना चांगली केली.

लक्ष्म०— प्रभो रामा, मी खरेंच सांगतो. ह्या सर्व लक्षणांवरून हे दोघे वत्स, कुश लव असावे. असा तर्क होतो.

श्लोक.

हेदोघेजन्मसिद्धास्त्रवीरद्वादशवार्षिक ॥

वाल्मीकिमुनिपासूनप्राप्तसंस्कारदिसती ॥ १६ ॥

राम०— वत्सा लक्ष्मणा, ह्या मुलांस पाहून माझे तर वृद्धदय घोंटाळ्यांत पडले. मला कांहींच सुचत नाही. मी अगदी वेढ्यासारखा झालो आहे.

पृथ्वी— वत्से जानकी, इकडे ये. रसातलास पवित्र कर.

राम०— हा प्राणप्रिये जानकी, एकून तूं लोकांतरास चालली-
सना ?

सीता— माते धरणी, आतां मला तूं आपल्या पोटांत ठाव दे
हा जीवलोक्यांचा दुःखरूप परिणाम अनुभवायास मी समर्थ
नाहीं.

राम०— आतां याहून दुसरें काय व्हावयाचें आहे ?

पृथ्वी— वत्से, आतां मी सांगतें एवढें ऐक. हीं मुलें स्तन-
पानापासून सुटत तोंपर्यंत धीर धरून अशीच रहा. मग
पुढें तुला सुचेल तसें कर.

गंगा— ह्मणे असेंच केलें पाहिजे.

(मग गंगा, पृथ्वी आणि सीता ह्या निघून जातात.)

राम०— काय, शेवटीं विदेहकन्येचा विलयच झाला ! हा देवी,
हा प्राणप्रिये, दंडकारण्यवासांत सुख देणारे हा प्रियस-
खी, हा चारित्र्य देवते, मला टाकून कशीगे तूं लोकांतरा-
स गेलीस ! (असें ह्मणून मोह पावतो.)

लक्ष्मण— हे भगवंता वाल्मीके कृपाकरा आतां, असाचका तुम-
च्या काव्याचा अर्थ आहे ? तर पुरे. हरहर ! (इतक्यांत
पड्यांतून शब्द होतो.) पुरे पुरे आतां, वाघें बंद करा.
हे स्थावरजंगम जीवांनो, हे मर्त्यामर्त्यांनो, पहा भगवान्
वाल्मीकिऋषिह्याची पवित्र आणि आश्चर्यकारक आज्ञा
आहे.

लक्ष्मण— (तिकडे अवलोकन करून.) पहा हे आश्चर्य
काय तें !

श्लोक.

जाणो* मथेंक्षोभलेंसिंधुतोय ॥
 देवर्षीर्नांव्याप्तआकाशहोय ॥
 गंगाभूमीदेविशीयुक्तझाली ॥
 सीतातोयापासुनीहेनिघाली ॥ १७ ॥

(पुन्हा पडद्यांतून शब्द होतो.)

आर्या.

बाइअरुंधतिआह्नी गंगापृथ्वीअह्लांकडेपाहीं ॥
 तुजअर्पिलीपवित्रा सीताशंकाधरूनकोकांहीं ॥ १८ ॥

लक्ष्मण—आमचें मोठेंच दैव. केवढेंहे आश्चर्य! आर्या रामा,
 पहा पहा तिकडे. (रामाकडे पाहून ह्मणतो.) हाय हा-
 य, माझा राम अजून सावध होत नाही?

(इतक्यांत अरुंधती आणि सीता ह्या दोघी येतात.)

अरुंधती—(सीतेला ह्मणते.)

आर्या.

येयेसत्वरवत्से क्षणभरसोडोनभीडवत्साचा ॥
 वांचीवजीवव्याच्या वृदयालास्पर्शकरुनिहस्ताचा ॥ १९ ॥

सीता—(त्वरेनें जाऊन रामचंद्रास स्पर्श करून ह्मणते.)

हे प्राणनाथा, सावधहो, सावधहो.

राम०—(सावध होऊन आनंदानें ह्मणतो.) अहो हे काय ज्ञा-
 लें? (निरखून पाहून सानंदाश्चर्यानें ह्म०)

कोणही देवी जानकी? (लज्जायुक्त व विस्मययुक्त होऊ-
 न,) कोणही माता अरुंधती? ऋष्यशृंग शांतादेवीसु-

झां ही सर्व वडोल मंडळी हर्षयुक्त होव्साती येथें मिळालीं
हे काय ?

अरुंधती—वत्सा रामा, ही भगीरथाची कुलदेवता गंगा, ही तु-
जवर सुप्रसन्न झाली आहे.

(पडद्यांत गंगेचा शब्द होतो.) हे जगत्पते रामभद्रा, चित्र
दर्शन प्रसंगीं तूं मला काय झटलें होतें व्याचें स्मरण कर-
कीं, ही सीता तुझी धर्माची सून आहे, हिचें कल्याण अ-
रुंधतीप्रमाणें सदा इच्छीत जा ह्मणून, व्याप्रमाणें करून
मी उतराई झालें वरें ?

अरुंधती—ही तुझी सासू देवी वसुंधरा.

(पुनः पडद्यांत पृथ्वीचा शब्द होतो.) हे रामभद्रा, सीतेचा
व्याग केला व्यावेळेस तूं मला झटलें होतें कीं, हे विश्वंभरे
क्षमे ह्या जानक्रीचें रक्षण कर ह्मणून. तें तुझें वचन म-
नांत ठेवून व्याप्रमाणें मीं हीं केले वरें ?

राम०—मी महा अपराधी असतां ह्या देवी मजवर दया करतात,
तर कसामी ह्यांस प्रणाम करूं ?

अरुंधती—अहो पौर जानपद सकल जनहो, भगवती जान्हवी
आणि वसुंधरा ह्यांनीं अशी प्रशंसा करून जी मज अरुं-
धतीच्या स्वाधीन केली, जिचें पुण्यचरित्र भगवान वैश्वान-
र ह्यानें निर्णीत केले, जी ब्रह्मादि देवांनीं स्तविली,
जी सूर्य वंशीय राजांची कुलवधू, जी देवयज्ञापासून उत्प-
न्न झाली, अशी ही सीता देवी द्यावी, निःशंकपणें द्या-
वी असें सर्व देवतांचें ह्मणणें आहे. तर आतां ह्यावर तु-
मचें ह्मणणें काय आहे तें बोला.

लक्ष्मण—पहा अरुंधतीनें निर्भर्त्सना केल्यावरून सर्व प्रजा

आणि सर्व प्राणिसमुदाय जानकीस वंदन करीत आहेत.
तसेच लोकपाल आणि सप्तऋषि तिजवर पुष्प वृष्टि करीत
आहेत. वाहवा, काय चमत्कार हा!

भ्रंशुधती— हे जगन्पते रामभद्रा, आतां मी सांगते तें ऐक.

श्लोक.

धेईतुक्षीहेसहधर्मचारिणी ॥

सीताप्रियाजागुनिपुण्यकारिणी ॥

टाकींसुवर्णप्रतिमाधराधवा ॥

योर्जाइलाधर्मपथीचराधवा ॥ २० ॥

सीता— (मनांत ह्मणते.) माझा प्राणनाथ माझे दुःख दूर कर-
ण्याविषयीं समर्थ आहे.

राम०— जशी गुरुपत्नीची आज्ञा होईल तसें.

लक्ष्मण— मी आज कृतार्थ झालों.

सीता— आज माझ्या जिवांत जीव आला.

लक्ष्मण— हे जानकी, हा निर्लज्ज लक्ष्मण तुला वंदन करतो.

सीता— वत्सा, असा ही चिरकाळ वांच.

भ्रंशुध०— हे भगवन् वाल्मीके, हे सीतागर्भापासून उत्पन्न
झालेले रामभद्राचे पुत्र कुश, लव नेऊन उभयतांस भेट-
वावे. (असें ह्मणून निघून जाते.)

राम, लक्ष्मण— दैवानें तसेंच व्हावें.

सीता— (डोळ्यांत अश्रुआणून,) ते माझे बालक कोठें आ-
हेत? मला दाखवा.

(इतक्यांत वाल्मीकि आणि कुश लव येतात.)

वाल्मीकि— हे वत्सा कुशा, हे वत्सा लवा, ऐका, हा तुमचा

पिता रघुपति, हा कनिष्ठ तात लक्ष्मण, ही तुमची जननी जानकी, हा तुमचा माता मह (आजा) राजर्षि जनक ह्यांस नमस्कार करा.

सीता— (हर्षकरुणा आणि आश्चर्य ह्यांहीं युक्त होव्साती अव-
लोकन करून ह्मणते.) काय, हा माझा तात जनक !

कुश, लव—हा ताता रामा, हा माते जननी, हा मातामहा राजर्षे
जनका !

राम, लक्ष्मण—(हर्षानें त्यांस आर्लिगून ह्मणतात.) हे वत्सां-
नो, आमच्या पूर्व पुण्याच्या योगानें तुम्ही आह्मांस प्राप्त
झालां.

सीता— येरे बाळा कुशा, येरे लेंकरा लवा, ही तुमची आई
पुनर्जन्म पावून तुम्हांस मिळाली आहे. हिला चिरकाल
दृढ आर्लिगन द्या.

कुश, लव— (सीतेस आर्लिगून ह्मणतात.) आज आम्ही धन्य
झालों.

सीता— हे भगवंता वाल्मीके, मी प्रणाम करितें.

वाल्मीकि— वत्से, अशीच चिरकाल सुखी ऐस.

सीता— हा आमचा कुलगुरु वसिष्ठ, ह्या माझ्या सासवा, हीस
भर्तृका शांतादेवी, हा माझा दीर लक्ष्मण, हा माझा प्राण
नाथ, हे पुत्र कुश, लव सर्व सुप्रसन्न माझ्या दृष्टीसमोर
आहेत. आतां माझ्या आनंदास पार नाही. मी सुख
समुद्रांत निमग्न झालें.

(इतक्यांत बाहेर गलबला होतो.)

वाल्मीकि— (ऐकून उठतो, आणि तिकडे पाहून ह्मणतो.) हां

समजलें. लवणासुराचा वध करून मधुरेश्वर शत्रुघ्न
आला. व्याच्या सैन्याचा हा गलवला.

लक्ष्मण— कल्याणें होऊं लागलीं ह्मणजे चोहोंकडून होतात.

राम०— ह्या सर्वांचा मी अनुभव घेत असतां ही मला अजून
खरें वाटव नाही. अथवा, अभ्युदयाचा स्वभावच असा
कीं काय न कळें.

वाल्मीकि—हे रामभद्रा, तुझें आणखी प्रिय म्यां काय करावें तें
सांग,

राम०—याहून आणखी प्रिय करावयाचें उरलें आहे काय? त
थापि आपण ह्मणतां व्या पक्षीं असैं असो.

श्लोक.

मंगल्यासुमनोहरा[†] त्रिजगतागंगेपरी[‡] सर्वथा ॥
पापापासुन[§] रक्षिती ॥ वितरती ॥ श्रेयांसजीहीकथा ॥
तीतेंसंतसदाधरोतद्दृदयीं जोपक्वबुद्धीकवी ॥
व्याचीवाणिसुधानवीबुधसदाधेवोततीचीचवी ॥ २१ ॥

(मग सर्व निघून जातात.)

गर्भनामक सातवा अंक.

समाप्त.

उत्तर रामचरित्र नाटक समाप्त झालें.

मंगलप्रदा. [†]जगन्नयाला. [‡]सर्वप्रकारें. [§]रक्षणारी. ॥ देणारी.
[¶]कल्याणें.

भाषांतर कव्यांचे श्लोक.

आर्या.

वाणीभवभूतीची करुणरसाचीचहोयहेखाणी ॥
आणीजीश्रोव्यांच्या दृढदृदयांच्याहिलोचनापाणी ॥ १ ॥

भवभूतीच्यायोगें भूधरकन्याचभासतेवाणी ॥
नाहीतररुदनाचा संभवहोईलकायपाषाणी ॥ २ ॥

उत्तररामचरित्राभिध नाटकसंस्कृतांतजेपहिलें ॥
व्याचेंहेभाषांतर यथामतिप्राकृतांतम्यांलिहिलें ॥ ३ ॥

पुण्यग्रामीकेलें भाषांतरपरशुरामताव्यानें ॥
विद्वत्सभेसआदर पूर्वकहर्षेसमर्पिलेंव्यानें ॥ ४ ॥

श्लोक.

सुवर्णपात्रांसुरसासिगोडी ॥
जीतीहुनीपर्णपुटीनथोडी ॥
असेलतेदुर्लभपात्रज्याला ॥
तशीचतीयांतमिळेलव्याला ॥ ५ ॥

पिंगलाब्दीनऊसात सातएकशर्काभला ॥
चैत्रशुक्लीपंचमीस ग्रंथसंपूर्णजाहला ॥ ६ ॥